

૧૪૩૮૨

સાત્વિક ~~અન~~

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૩૮૧ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સાત્તિયુ જીવન

વિષય ૮૨૪

ૐ શ્રી સાત્ત્વિક જીવન

અર્થાત્
મનુષ્યદેહના વાસ્તવિક અને પરમ ધ્યેયરૂપ સત્ય અને અક્ષય
સુખની પ્રાપ્તિને માટે સાત્ત્વિક વ્યવહારયુક્ત
જીવન-સાત્ત્વ કરવાની વિધિ.

:: મૂળ લેખક ::

રાવબહાદુર શેઠ ગોવર્દનદાસજી મોહતા, એ. બી. ઇ. ન

આત્મજ

શ્રી રામગોપાલજી મોહતા
બીકાનેર

મૂળ હિન્દીમાંથી ભાષાન્તર કરનાર,
શિવલાલ ત્રિજીવન મહેતા

:: પ્રકાશક ::

શ્રી રામગોપાલજી મોહતા

મૂલ્ય : 'સાત્ત્વિક જીવન'

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૪૨

મુદ્રક, મુદ્રણસ્થાન :
કેશવ હ. શેઠ
ખડાયતા મુદ્રણકલા મંદિર,
ચાર રસ્તા, અમદાવાદ

અનુવાદકના એ બોલ

પરમાત્માની કૃપા કે 'સાત્વિક જીવન' નામક એક ગ્રંથરત્ન માનવ હાથમાં આવવા પામ્યું અને એને સાંઘવંત વાંચવાનો મુયોગ મને પ્રાપ્ત થયો. એ ગ્રંથે મારી જ્ઞાસાને એટલી સીમા પર્યંત તિવ્ર જનાવી દીધી, કે એને પુનઃ પુનઃ વાંચવાની પ્રેરણાને હું દાખી શક્યો નહિ. એટલું જ નહિ, પણ એ ગ્રંથનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવાની લાલચ મને થઈ આવી. એ લાલચને માન આપીને મેં ભાષાંતર તૈયાર કરી પણ નાખ્યું. મૂળ લેખકને પૂછાવ્યા સિવાય ભાષાંતર કરવામાં, મેં એક સાહસ જ કર્યું હતું, એમ કહું તો ચાલે. પરંતુ જણાવતાં મને હર્ષ થાય છે, કે મારા એ પ્રયાસને મૂળ લેખક નરકથી સત્કાર મળવા ઉપરાંત, ભાષાંતરને પ્રકટ કરવાનો ભાર પણ એમણે સ્વીકારી લીધો. તે મુજબ 'સાત્વિક જીવન'નું ગુજરાતી ભાષાંતર આ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થઈ શક્યું છે.

એક ખીજે પણ હર્ષનો વિષય છે. જંગમ્ભિના મુપ્રસિદ્ધ કવિસમ્રાટ શ્રી. રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે પોતાની સંમતિ પ્રદાન કરીને પુસ્તકની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ જ વધારી દીધી છે. તદુપરાંત પોતાના જીવન-પુરાણમાંના એક અતિ ખાનગી પૃષ્ઠને જગતના ચોકમાં ઉઘાડું મુકી દીધું છે. આત્મજ્ઞાન અને પરમાત્મજ્ઞાનના જ્ઞાસુ

આત્માને માટે કવિવર શ્રી. ટાગોરના સાત્વિક જીવનની એ ‘ અતિ ખાનગી વાત ’ માર્ગદર્શક નીવડશે, એમ હું માનું છું. માત્ર એક જ પ્રાર્થનાપત્રનો સ્વીકાર કરી, પોતાના ઉપર રહેતા નિરંતરના યોગમાં પણ, પોતાની સંમતિ આપવાની, જે ઉદ્ધારના દર્શાવવામાં આવી છે, તે બદલ હું તેમનો-એ પરમ પવિત્ર આત્મગુરુનો-અત્યંત ઋણીભારી છું. ‘ સાત્વિક જીવન ’ની વ્યવહારોપયોગિતા શ્રી. ટાગોરની સંમતિમાંથી અનાયાસે પણ ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે, તેથી તદ્વિષયક કાંઈપણ લખવાની પ્રેરણાને હું માન આપતો નથી.

અંતમાં, ‘ સાત્વિક જીવન ’ની હિન્દી અને ગુજરાતી ભાષાની અનેક આવૃત્તિઓ વિના મૂલ્યે વહેંચવાની, શ્રી. રામગોપાલજી મોહતાની સાત્વિક પ્રવૃત્તિ પ્રસંશનીય જ માત્ર નહિ; લોક સમુદાયને માટે ઉપકારક અને અત્યંત હિતાવહ છે. જનસમાજ તેનો બહોળા પ્રમાણમાં લાભ લેવા પ્રેરાય અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાકથિત કર્મ અને ધર્મને જીવન-વ્યવહારમાં સમુચિત સ્થાન આપી, આત્મોન્નતિની સાધનામાં તત્પર થાય, એવી આશા સાથે, મારા આ ગુજરાતી ભાષાંતર માટે સંતોષ અને સંમતિ પ્રદાન કરીને, તેને પુસ્તિકાકારે પ્રકાશમાં મૂકનાર શ્રી. રામગોપાલજી શેકનો-મારા એ પરમ પૂજ્ય વડીલશ્રીનો-પુનઃ પુનઃ આભાર માની હું સંતોષ અનુભવું છું:

અનુવાદક

મુખ્ય,
તા. ૧: જુન: ૧૯૨૮ }

શિવલાલ ત્રિજીવન કવિ

પુસ્તક--પરત્વે

ડિવાના સિનઘ પ્રકાશમાં જગત્ નિમજ્જન કરે
 ન્યારે હું સ્નાન કરું છું. ખાસ એક ખંડ મહેં ધ્યાન કરવા
 માટે રાખ્યો છે, તેમાં હું અતિ સ્વચ્છ બનીને દાખલ થઉં
 છું ; અને એક સ્વચ્છાસનપર સ્થિતપણે બેસું છું.
 એકાગ્રચિત્તે, અંતઃકરણની સંકલ્પશ્રુતિ ઉપર વિચર કરીને,
 તદ્દન પ્રશાંત સ્થિતિમાં, હું પરમાત્માની મૂર્તિનું ધ્યાન
 ધરું છું. ભીંતપર લટકાવેલી શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રની પ્રતીમાને હું
 હૃદયદેશમાં કલ્પું છું. જ્યારે મહારી એકાગ્રતા પૂર્ણ થાય
 ત્યારે મહારી એ કલ્પનાને હું મુર્તિસ્વરૂપમાં જોવા
 ભાગ્યશાળી બનું છું. પ્રમથ મહારા હૃદયાકાશમાં એટલો
 પ્રકાશ પથરાઈ જાય છે, કે જે મહારા આ વૃદ્ધત્વમાં
 પ્રાણપ્રદ આશ્વાસનની ગરજ સારે છે. એ દિવ્ય પ્રકાશ
 પૂર્ણતઃ દેહાયા પડી, તે પ્રકાશના મધ્યમાં મહેને એક
 તેજોમયી મૂર્તિ દેખાય છે. નખથી શિખા પર્યન્ત એ મૂર્તિ

તેજના પરમાણુઓની જ બનેલી હોય નહિ, એવી ત્હે તેજ તેજઝર ભાસે છે. એ દિવ્યદર્શનથી મ્હારી આંખોમાં અશ્રુઓ આવી જાય છે અને હૃદય આનંદોલ્લાસથી થડકી ઉઠે છે: શરીરનું ભાન મ્હને એ વખતે નથી રહેતું, એમ મ્હારા આત્મીયો મ્હને કહે છે; અને ત્હે અસત્ય નથી. મ્હારા અંતઃકરણનાં પ્રાંગણમાં પધારેલી એ દિવ્યમૂર્તિ સાથે મ્હેં અનેકવાર વાર્તાલાપ કર્યો છે. જોકે એ વાર્તાલાપ પ્રકટ કરી શકવા હું તદ્દન જ અસમર્થ છું. આ પ્રમાણે મ્હારાથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શક્યો છે. મ્હારી આ અતિ ખાનગી વાત મ્હારા અમૂક આત્મીયો સિવાય કદાચ અન્ય કોઈ નહિ પણ જાણતું હોય. આજે મ્હારી એ અતિ ખાનગી વાતને પ્રકાશિત કરવાની મ્હને ફરજ પડી છે અને એ ફરજને ઉપસ્થિત કરવાનું માન સાત્વિક જીવન ' નામક ગ્રંથને ઘટે છે, કે જેમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું હોહન અધિકાંશે આલેખાયલું છે અને મ્હારા પરમાત્મજ્ઞાનમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાએ જ એ ભાગે મ્હને મ્હડાવ્યો છે.

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે ' ગીતાગ્રન્થ ' દ્વારા, ધર્મ-સૂત્રોનો જે સંગ્રહ આપણને આપ્યો છે તે અત્યંત અમુલ્ય અને અદ્વિતીય છે. સાહિત્યનું એ સર્વશ્રેષ્ઠ રત્ન છે. સત્શાસ્ત્રો એના આધાર પર જ રચાયાં છે એવો મ્હારો

અધિન મત છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-કથિત ધર્માનુસાર જે મનુષ્ય વ્યવહારમાં અતિ સાવધ રહે, તે મનુષ્ય આલોક અને પરલોકમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન મેળવે એ નિઃશંક છે. એવા એક અદ્વિતીય, હોવાદારક અને પરમ ધાર્મિક ગ્રન્થ ઉપર આજ સુધીમાં અનેક રીતે પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે, પરંતુ હું જાણું છું ત્યાં સુધી એવો એક પણ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો નથી, કે જે સાધારણ મનુષ્યને વ્યવહારોપયોગી નીવડે. જો કે એક ન્હાનકડું પુસ્તક મ્હને હમણાં વાંચવા મળ્યું છે, તેમાં આવો પ્રકાશ હું જોઈ શક્યો છું. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું ઉપયોગી રહસ્યદોહન અને તે અનુસાર વ્યવહારનિદર્શન દર્શાવીને ‘સાત્ત્વિક હોવન’ ના લેખકે સાહિત્યમન્દિરને સુવર્ણકળશની ભેટ ધરી છે. કનિષ્ઠ અંશને ત્યાજ્ય માનનાર પ્રાણીઓને માટે તો, ગટરોને લીધે, મુંઢર, મુગંધિત ખંડોવાળા મહાપ્રાસાદો અને પૃથ્વીપરના અશુચિસ્થાનોને લીધે, સમગ્ર સૃષ્ટિ પણ ત્યાજ્ય જ ગણાવી જોઈએ ! શરીરમાં પણ સદાય રહેતા મળ-મૂત્રોના અંશોને લીધે આખું શરીર પણ ત્યાજ્ય જ મનાવું જોઈએ ! આવી બ્રામક માન્યતાથી તો જગતમાં હોવાનું જ અશક્ય થઈ પડે : “ જેના વિચાર અને વર્તનમાં સત્ત્વગુણ વિશેષ હોય તે મહાત્મા. ” એ વ્યાખ્યા સત્ય અને ઉપકારક છે, એમ હું માનતો આવ્યો છું.

ઉન્નતિના સાધક જીવે કનિષ્ઠ તત્ત્વોનો પણ સદુપયોગ કરી લેવો જોઈએ. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સર, મમતાદિ વિકારોને પણ, જે ઉચિત સ્વરૂપે, વ્યવહારમાં યોગ્ય તો રહેનો એ સદુપયોગ મનુષ્યને અવશ્ય હિતકર નિવડે. ' સાત્ત્વિક જીવન ' માં આ વિષય પરત્વે સુંદર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. કનિષ્ઠ તત્ત્વોનો પણ કોઈને કોઈ રીતે સદુપયોગ થઈ શકે છે, એ ' સાત્ત્વિક જીવન ' ના લેખકે સ્તુત્યપણે સહમજાવ્યું છે. સ્વાત્મા અને સ્વાત્મીઓપ્રતિ મનુષ્યે સ્વકર્ત્તવ્ય એકનિષ્ઠાથી કરવાની જેટલી આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે, તેટલી જ-મઠકે તેથી અધિક પણ, રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રીય બાંધુઓપ્રતિ મનુષ્યે પોતાનું કર્ત્તવ્ય બજાવવાની અનિવાર્ય પરમાવશ્યકતા છે.

સાત્ત્વિકતા મનુષ્યના જીવનમાં ભારેભાર હોવી જોઈએ. જે મનુષ્ય રજોગુણ અને તમોગુણમાં જ જીવન વ્યતિત કરે છે, તે મનુષ્યને આપત્તિ અને દુઃખ માટે રાહ જોવી પડતી નથી. મનુષ્યોદ્ધારક સત્ત્વગુણ પરમાત્માને અત્યંત પ્રિય છે, એ મહારા અનુભવની હકીકત છે.

કર્ત્તવ્ય-કર્મ સ્વાધિકારની મર્યાદામાં છે; પણ તેહનું ફલ એ મર્યાદામાં નથી. એ માટે મનુષ્યધર્મ એવો હોવો ઘટે કે ફલાશ્વાનો ત્યાગ જ રાખવો અને સ્વધર્મ-કર્મમાં

રત' રહેવું. 'આસક્તિ' એ 'માયાના મોહનું' ઉત્પાદ છે. આત્મિક ઉન્નતિના સાધકે સૃષ્ટિના કોઈ પદાર્થમાં કે સંબંધીઓમાં આસક્તિ ન રાખવી ઘટે. મોહનો ફાંસો મનુષ્યને કર્તવ્યચ્યુત બનાવી દે છે.

ઉપાસના, તપ અને જ્ઞાનના પ્રકાર વિષે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખાય એટલો એ વિશાળ વિષય છે. 'સાત્વિક જીવન'માં એ તત્ત્વ ત્રિપુટીમાં જે શુભાશુભ પ્રકાર દર્શાવવામાં આવ્યા છે, તે સ્તુત્ય અને પ્રશંસનીય છે.

એ રીતે 'સાત્વિક જીવન' નામક પુસ્તક, તહેનું સ્વરૂપ ન્હાનું હોવા છતાં, મહાભારત જ્ઞાન પુરું પાડે છે. હિન્દી ભાષામાં લખાયેલી ને છપાયેલી પ્રત અને તહેનું ગુજરાતી હસ્તલિખિત ભાષાંતર મ્હેં વિચારપૂર્વક વાંચ્યા છે અને મ્હને તો લાગ્યું છે, કે મનુષ્યના જીવનવ્યવહારમાં માર્ગદર્શક જોવા આ અમૂલ્ય પુસ્તકનો વિનામૂલ્ય પ્રચાર કરીને, પ્રકાશકે એક મહાન ઉપકાર જ કર્યો છે. ગુજરાતી ભાષાંતર તેટલી જ સાદી અને સરળભાષામાં ચોખ્ખાં છે, એ હર્ષનો વિષય છે. ગુજરાતી 'સાત્વિક જીવન' ની છપાયેલી પ્રત જોવા કોણ નહિ આતુર હોય ? અને ગુજરાતી પ્રતો પણ વિનામૂલ્ય જ વહેંચવામાં આવે એટલી સૂચના કરવા હું લલચાઉં છું.

અંતમાં, મહારી જે અતિ ખાનગી વાત મહેં મથાળે દર્શાવી છે, તહેનું કારણ હવે સહમબયું હશે. શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતાનુસાર આચારવ્યવહાર રાખવાથી મહારી એટલી આત્મોન્નતિ થઈ શકી છે, એમ જનસમાજ જાણવા પામે અને તેથી લોકો એ મુજબ વર્તવા પ્રયત્ન કરે, કે જે ‘સાત્વિક જીવન’ નું કેન્દ્ર છે;*

શાન્તિનિકેતન : } રવિન્દ્રનાથ ટાગોર
તા. ૨ : મે : ૧૯૨૮

---

* વિદેશયાત્રાની તૈયારીનો ખોલે મહારા મનપર ન હોત તો, જે વિચાર પ્રસ્તુત પુસ્તકપરત્તે મહેં અહિં કુલોના રૂપમાં આપ્યા છે, તેનો હું એક સુંદર કુલહાર બનાવીને જરૂર જ આપતઃ પણ મહારી એ ઉજ્જવ મહેને ખૂંચે છે :—ટાગોર

પ્રસ્તાવના

પ્રાયઃ જોવામાં આવે છે, કે મનુષ્ય જ્યાં સુધી સંસારમાં પોતાને મુખી સમજે છે, ત્યાં સુધી એને પોતાની દેહ અને એની સાથે સંબંધ રાખનારા પદાર્થોથી અતિરિક્ત કોઈ વિષયની ચિન્તા કરવાની આવશ્યકતા પ્રતિત થતી નથી. એને નિશ્ચય રહે છે, કે આ શરીર અને આ શરીરના સંબંધી તથા એના કામમાં આવનારા પદાર્થો જ સંસારમાં સર્વ કાંઈ છે; એથી એ અતિરિક્ત કોઈ વાતથી એને કાંઈ પણ પ્રયોજન હોતું નથી.

જ્યારે શરીર આરોગ્ય હોય, ખાન-પાનાદિને મોટે ઉચિત સાધન અને સ્ત્રી-પુત્રાદિ પરિવાર પણ પ્રરતુત હોય, ત્યારે એ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. જો ગરીબ હોય તો હુખુંસુખું અન્ન ખાધને, ફાટેલાં-પુરાણાં વસ્ત્ર પહેરીને, ઘાસની ઝુંપડીમાં પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્રની સાથે ગુજરો કરવામાં મસ્ત રહે છે અને જો અમીર હોય તો ષડ-રસયુક્ત અનેક પ્રકારનાં મિષ્ટાન્ન ભોજન કરીને, ફેશનેબલ કપડાં પહેરીને, ઉંચી અટારીઓમાં નાના પ્રકારના એશ-આરામ કરીને, પોતાને મુખી માને છે. અનેક મંદભાગ્ય એવા પણ હોય છે, કે જે

શારીરિક, આર્થિક અને કૌટુંબિક કલેશોમાં પ્રસિત બનીને, દિનરાત દોડાદોડી કરીને પોતાના પ્રારબ્ધને વખોડતા રહે છે. પરંતુ, છતાં પણ, પોતાની એ દશામાં નિમગ્ન રહે છે. એ રીતે સુખી, દુઃખી ધની, દરિદ્ર સૌ આ સંસારચક્રના મોહમાં ફસાયેલા જ રહીને પોતાની જીવનયાત્રા કરી રહ્યા છે.

પોતે પોતાને સુખી માનવાવાળા લોકો એ સમજે છે, કે અમે સદા સુખી જ રહીશું અને હીનાવસ્થાવાળા લોકોને જોઈને એ વિચાર કરે છે, કે એ લોકો અમારાથી કાંઈ ભિન્ન શ્રેણીના જીવ છે. છતાં જ્યારે પોતાના સુખની અવસ્થા બદલાતાં સંકટ ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે રડે છે અને ચીડાય છે અને દેવપર દોષારોપણ કરીને એ બગેદલી અવસ્થામાં જ નિમગ્ન રહીને જન્મ વિતાવી દે છે. એ વાતનો વિચાર ન કાંઈ સુખની અવસ્થામાં કરે છે અને ન દુઃખની અવસ્થામાં ; કે સુખ-દુઃખ, ધન-દારિદ્ર્ય આદિ દ્વંદ્વ કેમ થાય છે અને દૈવ અથવા પ્રારબ્ધ જેના માથે સર્વ દોષો ચડે છે, એ શું વસ્તુ છે ? અધિકાધિક વિચાર કરે છે તો ઇશ્વર યા અન્ય કાંઈ દેવી-દેવતાઓને માની લે છે અને સંકટનિવારણ તથા સાંસારિક સુખોની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિને માટે એની સહાયતા લે છે. એ સિવાય એના માટે મનુષ્યનું ખીજું કાંઈ કર્તવ્ય શેષ રહેતું નથી.

એ લોકો અન્ય પ્રાણીઓની પેઠે જન્મ લાંબને, ખાનપાનમાં સંતાન ઉત્પન્ન કરવામાં તથા એનું પાલન આદિ કરવામાં જ આકુળ વિતાવી દેવી એ મનુષ્યજન્મના કર્તવ્યોની ઇતિશ્રી સમજે છે. એવા લોકોના વિષયમાં તો કાંઈ કહેવા છતાં નથી બનતું, પરંતુ કંઈ

લોકો એવા પણ છે, જે ઉપરોક્ત પશુવૃત્તિમાં સંતોષ કરતા નથી. એના ચિત્તમાં યા તો પોતાના પૂર્વ સંસ્કારોથી અથવા મહાન પુરુષોની સંગતિથી કાંઈક સાત્વિક ભાવ જાગ્રત થઈ જાય છે અને એ બુદ્ધિથી કામ લેવા લાગે છે. એને સંસારની વિચિત્રતા, અનિત્યતા અને પરિવર્તનશીલતા દેખીને અનેક પ્રકારની શંકાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ વિચારે છે કે સંસાર શું છે ? હું શું છું ? આ સંસારથી મારો શો સંબંધ છે ? એમાં આ વિચિત્રતા કેમ છે ? આ સંસારનો રચનાર કોણ છે ? અને આ વિચિત્રતાનો ખનાવનાર કોણ છે ? આ સંસારમાં કોઈ દુઃખી છે, કોઈ સુખી; કોઈ શ્રીમંત છે, કોઈ દરિદ્ર; કોઈ વિદ્વાન છે, કોઈ મૂર્ખ; કોઈ સ્વાધિન છે, કોઈ પરાધિન; ક્યારે શિત પડે છે, ક્યારે ગરમી, ચારે અતિવૃષ્ટિ થાય છે, ક્યારે અનાવૃષ્ટિ : તાત્પર્ય એ કે સ્થાયી કંઈ પણ નથી. જે વાત આજે છે એ કાલ નથી. ક્ષણિક્ષણમાં પરિવર્તન થાય છે. આજ જે વાત સારી લાગે છે, એ કાલ ખરાબ થઈ જાય છે. આજ જે ચીજની આવશ્યકતા છે, કાલ એ ખિલકુલ નકામી પ્રતિત થાય છે. એક સ્થાન પર જન્મોત્સવ મનાયો જાય છે તો બીજા જગ્યાએ મૃત્યુનો હાહાકાર મચી રહે છે. એક ચક્રવર્તિ રાજા હોય તો બીજો કાણા-કાણાને માટે મોહતાજ હોય; આજ ન્યાં મહાન નગર વિદ્યમાન હોય ત્યાં કાલ એ સ્થાન સુનસાન અને વેરાન થઈ જાય છે. ક્યાં સુધી ગણાવ્યું જાય ?

સંસારની એ વિચિત્રતા અને અસ્થિરતાને જોઈને, સાથે સાથે પોતાના શરીરની પ્રતિક્ષણ બદલાતી પરિસ્થિતિ પર વિચાર કરવાથી મોટો ગભરાટ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ જાણવા માટે કુતુહલ ઉપજે

છે, કે વાસ્તવમાં આ સંસાર મહા દુઃખદાયી અસ્થિરતા-રૂપ જ છે. જુએની અંદર કયાંય સત્ય, સ્થાયી સુખ પણ છે? અને જો છે તો કયાં અને એ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે? એ વાતની શોધને માટે શાસ્ત્રી તથા વિદ્વાન પંડિત અને મહાત્માઓના શરણમાં જવું પડે છે. ત્યાં એને પત્તો લાગે છે, કે આ પરિવર્તન-શીલ અને પ્રત્યક્ષમાં મહાન્ દુઃખદાયક પ્રતિત થનારો સંસાર સાચો નહિ પણ જુડો છે. કારણ કે જે ચિજ સ્થિર નથી રહેતી એ માચી થઈ શકતી નથી. પરંતુ આ જુડા સંસારના મળમાં સદા એકરસ રહેનાર, અક્ષય, અવ્યક્ત, પરમાત્મસ્વરૂપ, મહાન્ આનંદ છે. જેની સાચી સત્તાથી આ એ સ્થિર સંસારની સત્તા પણ સાચી પ્રતિત થાય છે. એ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈને મનુષ્ય ક્યારેય દુઃખી થઈ શકતો નથી જ્યાં સુધી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નથી થતી, ત્યાં સુધી જન્મ-મરણના ચક્રમાં ચાલતું રહેવું જ પડે છે. ચોર્યાસી લાખ યોનિઓમાં ભટકતાં ભટકતાં ગર્ભ દુઃખ, જરા દુઃખ, વ્યાધિ દુઃખ, મરણ દુઃખ, અને આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક તથા આધિદૈવિક અનેક પ્રકારનું કષ્ટ ભોગવવું જ પડશે. જે સુખ આ સંસારના પદાર્થોમાં પ્રતિત થાય છે એ વાસ્તવમાં સુખ નહિ, કિન્તુ સુખનો ક્ષણિક આભાસ માત્ર છે, એનું પરિણામ દુઃખરૂપ છે; કારણ કે પદાર્થોના ભોગ-કાલ પછી તુરત જ એનું પરિણામ દુઃખરૂપ થઈ જાય છે. એ માટે સાંસારિક પદાર્થોના સુખમાં તત્તપાપડ રહેવાથી દુઃખ સિવાય સુખ ત્રણ કાલમાં પણ મળતું નથી. સુખ કેવલ પરમાત્માની પ્રાપ્તિથી જ શાય છે અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અર્થથી થાય છે.

હવે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે, ધર્મ શું છે? એ પ્રશ્ન એટલો ગહન અને જટિલ છે, કે એને સમજાવવું એ મહા કડિન થઇ પડે છે. કોઇના મનમાં ઈશ્વરનું કોઇ નામ વિશેષ ઉચ્ચારણ કરવા માગમાં જ ધર્મ છે, કોઇના ચિત્તમાં નિત્ય સંધ્યાવંદન, બલિવૈશ્વદેવાદિ નિત્યકર્મ કરવું એ ધર્મ છે, કોઇ યતયાત્રાદિને જ ધર્મ માને છે, કોઇ કહે છે કે પરલોકમાં મળનારા પદાર્થોનું દાન કરવું એ ધર્મ છે, કોઇ લાંચ તિલક કરી ન્હાવા-ધોવામાં, ચોરા ચુલામાં, કાચી-પાકી, છુટખટ રાખવામાં ધર્મ સમજે છે; કોઇ વિશેષ સંપ્રદાયનો અનુયાયી બનીને એના આધિષ્ઠા નિયમો મુજબ ચાલવામાં અને એ માર્ગમાં દ્રવ્ય વાપરવામાં ધર્મ માને છે, કોઇ દેવી-દેવતાઓની સન્મુખ બલિ ચડાવવાને ધર્મ સમજે છે. કોઇ અનેક પ્રકારના વ્રતોપવાસ, તપાદિ કરવાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ માને છે. કોઇ દેવ-દર્શન તીર્થ સ્નાનાદિ કરવામાં જ ધર્મ માને છે અને કોઇ સામાજિક રીત-રિવાજ અને રૂઢિઓપર કટરતા રાખવી એને સનાતનધર્મ સમજે છે: એ રીતે અનેક પ્રકારના લોકોના નાના પ્રકારના અગણિત ધર્મ દેખીને ચિત્તમાં ભ્રમ ઊપન્ન થઇ જાય છે અને ધર્મ શું છે, એનું કોઇ પણ સત્તી-પજનક સમાધાન થતું નથી.

છતાં ધર્મશાસ્ત્રની શોધ કરવામાં આવે છે તો ત્યાં વર્ણાશ્રમના જુદા-જુદા ધર્મ અને દેશ કાલાદિની પરિસ્થિતિ અનુસાર વિવિધ પ્રકારના ધર્મોનું વિધાન જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યમાત્રને માટે દશ-સાધારણ ધર્મ જતાવવામાં આવ્યા છે. જ્યારે એનાપર વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે સંસય ખુબ વધી જાય છે, કારણ કે ઉક્ત વિધાન કરેલા ધર્મો પરસ્પર એક-બીજાની વિરૂદ્ધ પ્રતિત થાય છે. એમાંથી કોનો સ્વીકાર કરવામાં

આવે અને કાને છોડી દેવામાં આવે એનો નિર્ણય કરવાનું અત્યંત કઠિન થઇ જાય છે અને વર્તમાન સમયની પરિસ્થિતિમાં એનું પાલન કરવું એ અસંભવ જેવું છે. એવી અવસ્થામાં મનુષ્ય હતાશ બનીને કીર્તિઅવિમુદ્ધ થઇ જાય છે; છતાં યા તો સંસારથી ધૂણા કરીને એને છોડી બેસે છે (જેમાંથી અધિકાંશ લોકો ઉભય-બ્રટ થઇ જાય છે) યા સંશયમાં જ આયુષ્ય પુરી કરીને આ દેવદુર્ઘ્ન મનુષ્યજન્મ વ્યર્થ ગુમાવીને ચૌરાશી લાખ યોનિયોના ચક્રમાં પડી રહે છે.

જો વાસ્તવમાં વિચાર કરીને જેવામાં આવે તો આ પ્રકારની ભયાનક અવસ્થાનું કારણ કેવળ સત્યાત્મોની અનભિજ્ઞતા જ છે. અધિકાંશ લોક તો સત્યાત્મોને જેતા-સાંભળતા જ નથી. જે થોડા મનુષ્યો જુએ-સાંભળે પણ છે એ એનાપર વિચાર નથી કરતા અને જે વિચાર કરે છે એ મત-મતાંતર અને સાંપ્રદાયિક આગ્રહનાં ચક્ષમાં ચડાવીને વિચાર કરે છે. એ માટે વાસ્તવિક તત્ત્વને પીછાણી ઝોળખી શકતા નથી. જો સત્યાત્મોપર નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિથી સારી રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો ભ્રમમાં પડવાની યા સંશયમાં રહેવાની કોઈ વાત જ ન રહે, અને ન સંસાર છોડવાની પણ જરૂર રહે. એટલું જ નહિ, આ સંસાર દુઃખરૂપ પણ પ્રતિત ન થાય. સત્યાત્માનુસાર વ્યવહાર કરવાથી સંસારમાં રહેતા થકા, સર્વ કાર્ય કરતા થકા અને સર્વ ભોગ ભોગવતા થકા પણ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ સહજમાં થઇ શકે છે અને જન્મ મરણ, જરા-આધિ આદિ દુઃખોથી તથા ત્રિવિધ તાપથી અત્યંત નિવૃત્તિ થઇ શકે છે. શાસ્ત્રોનું ઝાઝું મંથન કરવાની-ઝાઝા ઉડા પાણીમાં પેસવાની કોઇ આવશ્યકતા

નથી; કેવળ ૭૦૦ શ્લોકની શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું સારી રીતે-અધ્ય-
યન કરીને, એ પર તાત્વિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીને, એ મુજબ વ્યવ-
હાર કરવાથી જ એડો પાર થઈ શકે છે.

લોક કહેશે કે ગીતાને તો પ્રત્યેક હિન્દુ સાંભળે છે અને અને
છે, અનેક મનુષ્ય નિત્ય નિયમપૂર્વક પાઠ કરે છે અને એનો અર્થ
સમજે છે અને ધણા પુરુષો સારી રીતે વિચાર પણ કરે છે, એનો
એડો પાર કેમ નથી થતો ? એનો ઉત્તર એ છે કે યદ્યપિ લોકો
ગીતાનો પાઠ કરે છે, સાંભળે છે અને વિચાર કરે છે, પરંતુ તાત્વિક
દૃષ્ટિથી એનો વિચાર ધણા થોડા સંજ્ઞનો કરે છે. જે કરે છે એ
પણ મત-મતાંતર અને સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિને અલગ નથી રાખતા
અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનુસાર વ્યવહાર તો વિરક્તા સંજ્ઞન કરતા
હશે. જે લોકો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો તાત્વિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીને
એ મુજબ વ્યવહાર કરવા લાગી જાય તો એ વાત દાવાની સાથે
કહી શકાય તેમ છે, કે એને કોઈ પ્રકારનું દુઃખ થઈ શકતું નથી.
જે દેશ અને જે જાતિના લોકો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની અનુસાર જોડલો
અધિક વ્યવહાર કરે છે, એટલું જ અધિક સુખ એને પ્રાપ્ત થાય
છે. એ જ દેશ અને એ જ જાતિ ઉન્નતિશીલ થાય છે,
જે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની અનુસાર વ્યવહાર કરે છે. એને કોઈ
વાતની હિલુપ ક્યારેય નથી રહેતી અને સંસારના સર્વ પુદ્ગલો એની
સન્મુખ ઉપસ્થિત રહે છે. એ સ્વભાવથી જ સ્વાધિન રહે છે.
પરાધિનતા એની નજીક ફરકતી પણ નથી. આ લોક અને પરલોક
જિભ્ય પ્રકારનું ક્ષેપ એને પ્રાપ્ત થાય છે.

જે મનુષ્ય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનુસાર વ્યવહાર કરે છે, એને સાંસારિક બંધનથી મુક્ત થવામાં અને પરમપદની પ્રાપ્તિ કરવામાં વાર લાગતી નથી. એ કામ કેાઈ મહાન કઠિન પશ્ય નથી, કિન્તુ સુ-સાધ્ય છે. જ્યાં સુધી આરંભ કરવામાં આવતો નથી ત્યાં સુધી જ દુઃસાધ્ય પ્રતિત થાય છે. જ્યાં એ તરફ ધ્યાન લાગ્યું કે કોઈ કઠિનતા પ્રતિત થતી નથી.

લોકમાન્ય તિલક મહારાજે ગીતારહસ્ય રચીને સંસારપર સારી રીતે પ્રકટ કરી દાધું છે, કે મનુષ્ય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનુસાર કઈ રીતે વ્યવહાર કરી શકે છે અને એના કરવાથી મનુષ્ય ઉભય પ્રકારના શ્રેયને કઈ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ? તિલક મહારાજ-રચિત ગીતા-રહસ્યનો આશ્રય લઈને પોતાની સમાજની પરિસ્થિતિને લક્ષમાં રાખીને અમે લોકો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનુસાર કઈ રીતે વ્યવ-હાર કરી શકીએ છીએ, જેથી અમારા આત્મિક અને પરલોક ઉભય સુધરી જાય !

એનું નિરૂપણ કરવું એજ આ નિબંધનો ઉદ્દેશ છે. જો એમાં સફલતા પ્રાપ્ત થઈ અને સુન્ન સંજ્ઞનોએ એને પસંદ કર્યો તો હું મને કૃતકૃત્ય સમજીશ.

આ નિબંધનો મૂલાધાર આત્મજ્ઞાન છે. એ માટે એના પ્રારં-ભમાં આત્મવિચારનો કેંક વિષય રાખવો, એ અત્યંત આવશ્યક સમજીને રાખવામાં આવ્યો છે. સંભવ છે કે ઘણા સંજ્ઞનોને એને

સમજવામાં કઠિનતા જણાશે, પરંતુ જો એ કૃપા કરીને ગીતારહસ્યનું કાંઈક અધ્યયન કરી બેશે તો કાંઈ પણ કઠિનતા જણાશે નહિ.

જો સજ્જન એવું ન કરી શકે એ આ નિર્બંધમાં જ્યાંથી સાત્વિકી અને રાજસી વ્યવહારોના સદુપયોગ અને દુરુપયોગનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, ત્યાંથી વાંચીને એ મુજબ વ્યવહાર કરવાની કૃપા કરે.

વિષય કાંઈ વિચારણીય અવસ્ય છે. એ માટે પાઠક મહોદયોને વિશેષ નિવેદન છે, કે એ આ નિર્બંધને કેવળ કાંઈ ઉપન્યાસની જેડે ન વાંચતાં, એની પ્રત્યેક વાતપર સારી રીતે વિચાર કરે.

નિવેદક:—

શ્રી. રામચોપાલ મોહતા
બીકાનેર

સાત્ત્વિક જીવન

વિષય--પ્રવેશ

મનુષ્યદેહનું સાત્ત્વિક, રાજસ અને તમસ આત્મિક સ્વરૂપ

સુખની પ્રાપ્તિ કરવી એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય

છે. એ સત્ય અને અસત્ય સુખ કેવળ

પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં જ છે, અન્ય

કોઈ પદાર્થમાં નથી.

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्यान्यथस्य च ।

ब्रह्मस्य च धर्मस्य सुखस्यैकात्मिकस्यान्यथस्य च ॥

—ગી. અ. ૧૪-૩૦—

અર્થ—અમૃત અને અગ્નિય પ્રાપ્તિ, શાશ્વત ધર્મનું એકાંતિક અર્થાત્ પરમાવધિના અત્યંત સુખનું સ્થાન હું પરમાત્મા જ છું.

બાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિન્દત્યાત્મનિ યત્સુખમ્ ।

સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખવદાગ્નિયમ્નુ તે ॥

—ગી० અ० ૫-૨૧

અર્થ—બાહ્ય પદાર્થોના (ધર્મોપાધી થનાર) સંયોગમાં અર્થાત્ વિષયોપભોગમાં જેનું મન આસક્તિ ન હોય એને જ આત્મ સુખ મળે છે અને પ્રાપ્તિયોગમાં બાહ્યો એ પુરૂષ અક્ષય સુખનો અનુભવ કરે છે. અર્થાત્ અક્ષય સુખ સ્વાત્મા-પરમાત્માની સાથે એકતાનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવામાં જ છે, સંયોગના વિષયભોગમાં નહિ.

પરમાત્મા જ્ઞાનગમ્ય છે, એટલે એનું જ્ઞાન થવાથી સત્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસઃ પરમુચ્યતે ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય વિષ્ટિતમ્ ॥

—ગી० અ० ૧૬-૧૭

અર્થ—પરમાત્મા તેજના તેજ અને અધિકારથી દૂર છે. જ્ઞાન (જ્ઞાન સ્વરૂપ) જ્ઞેય (જાણવાલોગ), જ્ઞાન-ગમ્ય અર્થાત્ જ્ઞાનથી જ પ્રાપ્ત થનારી છે, અને એ જ્ઞાનના હૃદયમાં રહે છે.

પરમાત્માનું જ્ઞાન સત્યરૂપી-અવહારે, અર્થાત્ દૈવી મુખેનિતા ગુણોને ધારણ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

—

સત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાન રજસો લોભ એવ ચ ।

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૪-૧૭

અર્થ—સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન, રજોગુણથી લોભ અને તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

પરમાત્મપ્રાપ્તિની ચિન્તિતા કરેલા મનુષ્યદેહમાં સત્ત્વગુણ છે, અન્ય ડાઘ પણાદેહમાં તમોગુણ વધુ છે.

માં હિ પૌર્થ ઈર્ષ્યાશ્રિત્ય યેઽપિસ્તુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥

—ગી૦ અ૦ ૧-૩૨

કિં પુનર્બ્રહ્મણઃ પુણ્યા ભક્તા રાજર્ષયસ્તથા ।

અનિત્યમમુર્ખે લોકમિમં પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્ ॥

—ગી૦ અ૦ ૧-૩૩

અર્થ—મારો આશ્રય કરીને હું પાર્થ ! સ્ત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર તથા જે પાપાત્મ્યોન્નિ છે, તે પણા ભરમ રાજિતે પ્રાપ્તે છે. પછી પુણ્યવાત્ અને મારા ભક્ત, બ્રાહ્મણ તથા રાજર્ષિઓ (સત્ત્વગુણ) તે કહેવું જ શું ? હું આ લોક અર્થાત્ મહાપ્રદેશ પ્રાપ્તિ માટે ભજન કર, કારણ કે આ લોક અનિત્ય છે, અર્થાત્ ચિરકાલ સુખ ત રહેનાર નથી. અને અમુખ છે; અર્થાત્ જન્મ, મરણ, જરા, ત્યાગિ આદિ પાછળ લાગી રહેવાથી આયોક નાશનિક પુણ્યવાત નહિ, કિન્તુ દુઃખદાયક છે.

એ માટે આ મનુષ્યલોકમાં આવીને શિદ્ધ સત્ય સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન કરી લેવું જોઈએ—એટલા માટે કે પુનઃ વારંવાર મર્ત્યલોકમાં આવવું ન પડે. કારણ કે પરમાત્માનું ભજન કરીને એને પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા આલોકમાં જ છે. એના સિવાય અલ્પલોક અને સ્વર્ગલોકાદિમાં પણ એને પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા નથી.

આબ્રહમભુવનાલ્લોક પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કૌતૈય પુનર્જન્મ ન વિચિતે ॥

—ગી० અ० ૮-૧૬

અર્થ—હું અર્જુન ! અલ્પલોકથી લઈને સ્વર્ગાદિ દેવલોક પર્યંત જેટલા લોક છે, ત્યાંથી ક્યારે ને ક્યારે આ લોકમાં પાછા ફરવું પડે છે. પરંતુ હું કૌતૈય ! મારામાં મળી જવાથી પુનર્જન્મ થતો નથી.

આથી નિશ્ચય થાય છે કે બીજા જેટલા લોક છે, એનામાં પરમાત્માને મળવાની યોગ્યતા નથી. ત્યાંથી પાછા ફરીને અંતમાં આલોકમાં જ આવવું પડે છે, પરંતુ આ મનુષ્યલોકમાં પરમાત્માને મળવાની યોગ્યતા સત્ય સુખ અને અક્ષયસુખની પ્રાપ્તિને અર્થે, મનુષ્યે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના વ્યાપક અને વ્યાવહારિક અર્થને લક્ષ્ય રાખીને મનુષ્યદેહના કર્તવ્યોનું સાત્ત્વિક વ્યવહારોદ્વાર પાલન કરવું અને રંગેગુણી, તમેગુણી અને આસુરી વ્યવહારોનો ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

મનુષ્યનું કર્તવ્ય

ઉપદ્રષ્ટાઽનુમન્તા ચ ભર્તા મોક્તા મહેશ્વરઃ ।

પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્ પુરુષઃપરઃ ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૩-૨૨

અર્થ—આ દેહમાં ઉપદ્રષ્ટા (સમીપ રહીને જોનાર) અનુમન્તા [અનુમોદન કરનાર], ભર્તા [ભરણુ પોષણુ કરનાર], બેદુક્તા (ઉપભોગ કરનાર) ને જ મહેશ્વર અને પરમાત્મા પણ કહે છે.

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માયમન્યયઃ ।

શરીરસ્યોપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૩-૩૧

અર્થ—હે કૌન્તેય ! અનાદિ અને નિર્ગુણ થવાથી અન્યથા પરમાત્મા શરીરમાં રહીને પણ કાંઈ નથી કરતા અને એને કાંઈ પણ કર્મનો લેપ અથવા અંધન ચોટતું નથી.

એ રીતનો નિશ્ચય અન્તઃકરણ શુદ્ધ હોવાથી થાય છે અને અન્તઃકરણ બુદ્ધિ અને મનના સાત્ત્વિક વ્યવહારથી શુદ્ધ અને છે. મન અને બુદ્ધિ સાત્ત્વિક કરવાને માટે સર્વથી પ્રથમ સર્વાત્મસામ્યભાવ થવો આવશ્યક છે. અર્થાત્ એક જ પરમાત્મા સર્વત્ર સમાનભાવથી વ્યાપક છે એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ.

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥

—ગી૦ અ૦ ૬-૨૯

અર્થ—સર્વત્ર સમાન દૃષ્ટિએ જોનારો, મેઘમય પ્રકારે પોતાને
અથવા પ્રાણીઓમાં અને અથવા પ્રાણીઓને પોતાનામાં દેખે છે.

યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥

—ગી૦ અ૦ ૬-૩૦

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्मिन्तः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्त्तते ॥

—ગી૦ અ૦ ૬-૩૧

आत्मैषम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं सयोगी परमो मतः ॥

—ગી૦ અ૦ ૬-૩૨

અર્થ—જે મને [પરમાત્માને] સર્વમાં અને સર્વને મારામાં
જુએ છે એનાથી હું ક્યારેય લિન નથી થતો અને તે પણ મારાથી
ક્યારેય જુદો થતો નથી.

જે એકત્વબુદ્ધિ અર્થાત્ સર્વભૂતાત્મેક્ય બુદ્ધિને મનમાં રાખીને
સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેનારા મને [પરમાત્માને] લજે છે, એ કૃષ્ણ યોગી
સર્વપ્રકારે વર્તમાન હોવા છતાં પણ મારામાં જ રહે છે.

હું અર્જુન સુખ હો. યા ક્રુષ્ણ, પણ તે મોનાની સમાન પચીજને
પણ થાય છે—જે એવી સર્વાત્મ સામ્યબુદ્ધિથી જોઈ શકે, તે કૃષ્ણ-
યોગી પરમ અર્થાત્ કિલ્કટ ગણાય છે.

સર્વભૂતેષુ યૈનૈક ભાવમવ્યયમીક્ષતે ।

અવિભક્તં વિભક્તેષુ તજ્ઞાન વિદિ સાત્ત્વિકમ્ ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૮-૨૦

અર્થ—જે જ્ઞાનથી વિભક્ત અર્થાત્, લિન્નલિન્ન સકળ પ્રાણિઓમાં એક જ અવિભક્ત અને અગ્ન્ય ભાવ તથા તત્ત્વજ્ઞાન છે એ સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે. એ પ્રકારે જેની બુદ્ધિ સર્વાત્મ સામ્યભાવમાં સ્થિત થાય છે, અર્થાત્ સકળ સૃષ્ટિના મૂળમાં એક આત્મતત્ત્વને સત્ય માનિ છે અને દેસ્ય-જંગલની અમેક તથા નાનાવિધ ને નાશવાન, અનિત્ય, પરિવર્તનશીલ, મૂળમતા ખેત્ર માને છે, તેજ આત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિ છે. અને એથી સત્ય સાત્ત્વિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

યતદગ્રે વિષમિવ પરિણામેઽમૃતોષમમ્ ।

તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમા મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૮-૩૭

અર્થ—જે પ્રથમ વિષ સદૃશ જણાય છે, પરંતુ પરિણામમાં અમૃતતુલ્ય છે, તથા જે આત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થાય છે, એ સાત્ત્વિક સુખ છે.

એ આત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિમાં અનેકવિધ તકી ઉત્પન્ન થતા નથી, કિન્તુ એક જ નિશ્ચય રહે છે.

વ્યવસાયાત્મિકાબુદ્ધિરેકેહ કુરુનન્દન ।

બહુશાસ્ત્રા જ્ઞાનન્તાશ્ચ બુદ્ધિયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥

—ગી૦ અ૦ ૨-૪૧

અર્થ—વ્યવસાયાત્મિક અર્થાત નિશ્ચયાત્મિક બુદ્ધિ એક જ હોવી જોઈએ. જો તે નિશ્ચય મહિ, કામો, બુદ્ધિ મન્યમત્સ વાસનાઓ ઉત્પન્ન થાય, બુદ્ધિની શાખાઓ અનંત પ્રકારની થઈ જાય છે.

આત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિદારા કરેલા સંસારના વ્યવહાર સાત્વિક હોય છે.

प्रवृत्ति च निवृत्ति च कार्यकार्ये मयामये ।

बंध मोक्ष च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्विकी ॥

—ગી. અ. ૧૮-૩૦

અર્થ—પ્રવૃત્તિ (કર્મ કર્યાં) નિવૃત્તિ (કર્મ ન કરવા) કાર્ય (કયું કામ કરવા યોગ્ય છે ?) અકાર્ય (કયું કામ ન કરવા યોગ્ય છે ?), બન્ધ (કેનાથી કરવું ?) અબન્ધ (કેનાથી ન કરવું ?) બંધન શું છે અને મોક્ષ શું છે ? એ વાતોને જ બુદ્ધિ યથાર્થરૂપમાં નિશ્ચયપૂર્વકે મેળું છે તે બુદ્ધિ સાત્વિક છે.

જો સાત્વિક બુદ્ધિથી સંસારના વ્યવહાર કરતી વખતે ચિત્તમાં એ દ્રઢ નિશ્ચય રહે છે કે, હું સ્વર્ગમાંથી સંપૂર્ણ બચતું એક જ પરમાત્માનું રૂપ છું. અંતઃ ક્ષિપ્ર નથી અને ત્યાં સંસાર પરમાત્માની આયુષ્ક્રિયો પ્રેરમાત્ર છે.

मया कृतमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वं भूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥

—ગી. અ. ૧-૫

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभुक् च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥

—ગી० અ० ૬-૬

અર્થ—મેં મારા અવ્યક્ત રૂપથી આ સમગ્ર જગતને વ્યાપ્ત કર્યું છે. મારામાં સર્વ ભૂત છે, પરંતુ હું એમાં નથી. અર્થાત્ હું એમાં જ પરિમિત નથી, હું એના સિવાય પણ છું અને મારામાં એ સર્વ ભૂત પણ નથી. જુઓ, આ કેવી મારી ઇશ્વરી કરુણી યા યોગસામર્થ્ય છે ? ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારો મારો આત્મા એનું પાલન કરતો હોવા છતાં એનામાં નથી. અર્થાત્ એ સર્વ ભૂતોનું દશ્ય અનિત્ય હોવાથી મિથ્યા છે અને મારી માયાનો ખેત્ર માત્ર છે. આ સંસારનો ખેત્ર એ એક અદ્વિતીય પરમાત્માના શુભ સંકલ્પથી એની માયાશક્તિદ્વારા થાય છે.

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥

—ગી० અ० ૬-૮

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः मूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥

—ગી० અ० ૬-૧૦

અર્થ—હું મારી પ્રકૃતિ (માયા) ને પ્રકૃષ્ટ કરીને ભૂતોના એ સમુદય સમુદાયને પુનઃ પુનઃ નિર્માણ કરું છું, કે જે એ માયાના શક્તિમાં રહેવાથી અવશ અર્થાત્ પરત્ર છે. મારી અધ્યક્ષતામાં

પ્રકૃતિ (મામા) ચરાચર સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે છે. હે કૌન્તેય ! એ કારણે આ જગતની ઉત્પત્તિ અને લય થાય છે.

“ આ મામાના ખેત્રમાં ઇશ્વરના અંશની વિભૂતિમાં કાંઈ ભાગ લેવાં મારા હાથમાં છે, ” એવું જાણીને પ્રત્યેક મનુષ્યે વ્યવહાર કરવો જોઈએ.

મયૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।

મનઃષણ્ણનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૫-૭

અર્થ—આ જીવલે થીાકમારો સનાતન અંશ જીવ બનીને પ્રકૃતિમાં રહેનારી મનસહિત છ ઇન્દ્રિયોને ખેંચી લે છે.

સાંસારિક વ્યવહારોને નાટકના ખેત્ર સમજીને તથા એમાં એક પાક (સ્વાંગ) લેવો એ પાતાનું કર્તવ્ય સમજીને એ પાક (સ્વાંગ) ને અનુકૂળ અભિનય કરવામાં ચિત્તપર કાંઈ પ્રકારનો હર્ષ, ચોક, રોગ, દ્રેષ, સંગ, આસક્તિના પ્રભાવ ન પડવા દેતાં, પાક (સ્વાંગ) અત્યંત સારી રીતે, મન લગાડીને, ઉત્સાહ અને કુશળતાપૂર્વક કરવો જોઈએ.

નાટકમાં જે રીતે ઉચ્ચ નીચ સ્વાંગ ધારણ કરવામાં મનમાં માન અથવા જ્ઞાનની અસર થતી નથી એ રીતે આ સાંસારિક ખેત્રમાં ઉચ્ચ-નીચ સ્તરી પ્રાપ્ત થવાથી અભિમાન અથવા આત્મ-જ્ઞાનની અસર ન થવી જોઈએ.

વિદ્યાવિનયસમ્યન્નૈઃ શ્રાવણે ગવિઃ હસ્તિની ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકૈઃ ચ પશ્વિતાઃ સમદશિનઃ ॥

૧૫-૮

—ગી૦ અ ૦ ૫-૧૮

અર્થ—ભલે વિદ્યા અને વિનયયુક્ત બાલક હો; ગાય હો, હાથી હો, શ્વાન હો યા ચોડાસી હો, પણ જામીની દૃષ્ટિમાં સર્વના નિષ્ણમાં સમાન દૃષ્ટિ ન હોય છે. અર્થાત્ આ સાંસારિક નાટકમાં જે શરીર પ્રાપ્ત થાય એમાં કામ પ્રકારનો વિક્ષેપ થતો નથી, કારણ કે આત્મા એક જ છે. એવો દૃઢ નિશ્ચય રહે છે.

નાટકમાં જે સ્ત્રી, પુરુષ, શ્વાન, હાથી, ગાય, ચોડાસી, ગોપાંગ, સારં સંપાદન દરવાની દૃષ્ટિથી દરવામાં આવે છે એમાં કામ વ્યક્તિપર એનો વાસ્તવિક પ્રભાવ પડતો નથી, એ રીતે આ સંસારમાં નાટક પણ કેવળ સાંસારિક વ્યવહાર સારી રીતે સંપાદન દરવાની દૃષ્ટિથી કરવું જોઈએ. અકલિબેત રાગદ્વેષ, સુખ દુઃખ, લાલ્સહાનિ, માનાપમાનનો વિચાર ન કરવો જોઈએ.

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तामि न निवृत्तानि कांक्षति ॥

—ગી० અ० ૧૪-૨૨

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नैव ॥

—ગી० અ० ૧૫-૩૬

समदुःखसुखः कस्थः समलोषाश्मकांचन ।

तुल्यपियापिणेऽग्नी तुल्यकिदाः मसंदुवि ॥

—ગી० અ० ૧૪-૨૪

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયો :

સર્વારમ્ભપરિત્યાગી ગુણાતીત : સ્વ-ઉચ્યતે ॥

માં ચ યોઽન્યમિચારેણ પ્રીતિયોગેત્ત સેવતે ।

સ ગુણાન્સમતીત્યેતાન્નમધ્યાય કલ્પતે ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૪-૨૬

અર્થ—હે પાંડવ ! સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોનું કાર્ય, પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને મોહ અર્થાત જ્ઞાન, કર્મ કરવાની, રજ-ગુણી પ્રવૃત્તિ અને અજ્ઞાન, પ્રાપ્ત થવાથી જે એના કૃપા નથી કરતો અને પ્રાપ્ત ન થવાથી એની આકાંક્ષા [દિશ્ચ] નથી રાખતો, જે કર્મફલના સંબંધમાં ઉદાસિન જેવા રહે છે, ગુણોનું કાર્ય જેને યગ-વિચરણ નથી કરી શકતું જે એમ માનીને સ્થિર રહે છે કે ગુણ પોતપોતાનું કામ કરે છે જે વિકારયુક્ત હોતા નથી, જેને સુખ-દુઃખ સમાન છે, જે પોતાનામાં જ મરત છે, માટી, પત્થર અને સુવર્ણને જે સમાન સમજે છે, શિશુ, યુવાક, નિઃશરણ, નેમ, સંપાન, પિતૃ, જે સદા ધૈર્યયુક્ત હોય તેની જ્ઞાનમયજ્ઞાન નિર્મલ સ્વરૂપી સ્થિતિ જ્ઞાન અર્થાત અરુણર, જે અને જે એવા જ્ઞાનથી કે, પ્રવૃત્તિ સર્વ કાંઈ કરે છે, જેની સ્વયં પોતાના માટે કામ્ય કરેના, આકાંક્ષામાં ભાસતી નથી એ પુરૂષ ગુણાતીત કહેવાય છે અને અવ્યયિયાર અર્થાત કોઈનું ભક્તિયોગમાં ભારી સેવા કરે છે, એટલે સંસારમાં એની પાસે રોમાં, કેવળ અને જ દેખે છે એ મિત્રમત્રી પદ અપનાવે છે અને પામવામાં સમર્થ બની જાય છે.

જે રીતે નાટકના ખેત્રમાં સર્વ પ્રકારના ભાવો ખતાવીને યંત્રાધકને પ્રસન્ન કરવા માટે ઉદ્યોગ કરવામાં આવે છે, એ રીતે આ સંસારના ખેત્રમાં સર્વવ્યાપક સમષ્ટિરૂપ પરમાત્માને પ્રસન્ન કરવા માટે વ્યષ્ટિ શરીરરૂપી પાદ લબ્ધને એનાથી સર્વ ક્રિયાઓ બને છે.

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

--ગી૦ અ૦ ૧૮-૪૬

અર્થ--જે પરમાત્માથી પ્રાણિભાવતી પ્રવૃત્તિ થઈ છે, અંતે જોણે સમસ્ત જગતનો વિસ્તાર કર્યો છે અથવા જેનાથી સકળ સૃષ્ટિ વ્યાપ્ત છે, એને મળવા માટે સ્વધર્માનુસાર કર્મોદ્ધાર પૂર્ણ કરવાથી મનુષ્યને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સંસારરૂપી નાટકમાં જે એ પ્રકારે અનાસક્ત બુદ્ધિથી પોતાનો પાદ લબ્ધીને જગતના પ્રવર્તક સમષ્ટિરૂપ પરમાત્માની પૂજા કરે છે, એને દેહાભિમાનથી થનારા દુઃખોનું બંધન રોતું નથી.

यस्य नाङ्कतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

इत्वापि स इमाल्लोकान्न इन्ति न निबध्यते ॥

--ગી૦ અ૦ ૧૮-૧૭

અર્થ--જેને એ ભાવના જ નથી કે “ હું કંઈ છું ” તથા જેની બુદ્ધિ અક્ષિપ્ત છે, એ જો એ લોકોને મારી નાખે અર્થાત્ સામારિક વ્યવહારની આવશ્યકતાનુસાર સર્વ પ્રકારના વ્યવહાર કરે, તથાપિ એ કોઈને મારતો નથી કે એ કર્મોથી બંધાતો નથી.

જે રીતે નાટકના ખેત્રમાં દેખાડવા માત્ર આવશ્યકતાનુસાર

રોગ-દેવ, હર્ષ-શોક, ક્રોધ-મોઘ આદિ દ્વંદ્વોના સ્વાંગ જરૂર ધરવો પડે છે, એ રીતે આ સાંસારિક વ્યવહારમાં પણ એને આવશ્યકતા નુસાર કરવી જોઈએ. ધર-નુ, અંદરથી જે રીતે નાટકના નૃત્યોના ચિત્રમાં એ ભાવો રહેતા નથી અને સર્વ પોતાને એક સમજીને પ્રેમ કરે છે, એ રીતે કરવું જોઈએ.

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

मदयन्स्पृष्टवन्स्पृष्टजिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्स्वसन् ॥

—મી० અ० ૫-૮

प्रलपन्मिथुजन्मृगणन्नुन्मिषन्मिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥

—ગી० અ० ૫-૯

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्ग त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥

—ગી० અ० ૫-૧૦

कार्येण मनसा बुद्ध्या केवलरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मबुद्धये ॥

—ગી० અ० ૫-૧૧

કાર્ય—તત્ત્વવિસ્થાપન, બુદ્ધિ—જાણે છે કે, હું—મને, મન—મનથી કરતા, અને—જીવનમાં, સંમિલનમાં, સમજી કરવામાં, સુખમાં, ખોવાઈ, ચાલવામાં, સૂતામાં, શ્વાસ લેવામાં, ઊડવામાં, જોવામાં.

રિસર્જન કરવામાં, આંખોના મટકાં મારવામાં, બંધ કરવામાં એવી બુદ્ધિ રાખીને વ્યવહાર કરે કે ઇન્દ્રિયો પોત-પોતાના વિષયમાં વર્તે છે અથવા ઇન્દ્રિયોદ્વારા મંસારના ખેત્ર દરવા છતાં એમાં સિત ન ભાય. જે બ્રહ્માં અર્પણ કરીને આસક્તિરહિત સંસારના વ્યવહાર કરે છે એને પાપ નથી લાગતું. જેમ કમલના પત્રને માણી લાગતું નથી. કર્મયોગી એવી અહંકાર બુદ્ધિ નથી રાખતો કે 'હું કર્તા છું.' કેવળ ચરીરથી, મનથી, બુદ્ધિથી અને ઇન્દ્રિયોથી આસક્તિ છોડીને આત્મ-શુદ્ધિને માટે અર્થાત્ પૈતાના કર્મવ્યપાદનને માટે કર્મ કર્યા કરે છે.

આ સંસારિક ખેત્રમાં સારી રીતે યોગ દેવા છતાં પણ સ્વા-ત્માપ્રતિ સ્વકર્તાવ્યથી ન એવે અર્થાત્ પોતાના મન સ્વસ્થ અર્થાત્ હૃદયસ્થિત પરમાત્માને બુલે નહિ.

મનમના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુહ ।

મામેવૈવ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥

—ગી. અ. ૧૮-૬૫

સર્વથર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેક શરણં વ્રજ ।

અહ ત્વાં સર્વપાપેભ્યો પ્રોક્ષયિष્યામિ માથુચઃ ॥

—ગી. અ. ૧૮-૬૬

અર્થ—મારી સાથે મન લગાડીને મારી વક્ત થા, મારે શરણ લે; મારી વચ્ચેમાં કરી હું તને સત્યપ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, એથી નુંબાણમાં જ આજી અપીશ. [અર્થાત્ સંસારના સર્વ વ્યવહાર માટે [પરમાત્માનું] શક્તિ-દાણને જ આજી અપીશ. [અર્થાત્ મારા પાપો કાંઈ નહીં હોય] માટે મારા સાથે સર્વ પાપોને મારીને પુંડેલમાં

સ્વભાવજેન કૌંતેય નિવદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તુનેચ્છસિયન્મોહાત્કરિણ્યસ્યવશોઽપિતત્ ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૮-૬૦

અર્થ—કારણકે, કોઈ મનુષ્ય કર્મ કર્યા વિના ક્ષણભર પણ રહી શકતો નથી. પ્રકૃતિના ગુણોથી પરવશ થયેલો મનુષ્ય કર્મ કરવામાં લાગ્યો જ રહે છે. હે કૌંતેય ! પોતાના સ્વભાવજન્ય કર્મથી બદ્ધ હોવાના કારણે, મોહવશ બનીને, તું તારા જે કર્મવિપ્ત ન કરવાની, ઈચ્છા કરે છે, તે પરાધીન (અર્થાત્ પ્રકૃતિને આધિન) બનીને તારે એ કર્મમાં જ પડશે.

ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्ररूढानि मायया ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૮-૬૧

અર્થ—હે અર્જુન ! ઈશ્વર સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓમાં હૃદયમાં રહે છે, અને પોતાની માયાથી સર્વને યંત્રપર ચડેલાની પેઠે ભ્રમણ કરાવે છે.

અર્થાત્ એની માયાના ખેત્ર આ સંસારચક્રમાં સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓદ્વારા, એના સ્વભાવાનુસાર ખેત્ર કરાવ્યા કરે છે. એ માટે કોઈ એ ધમકા કરે કે હું આ ખેત્રમાં મારા રાજાવ અનુસાર પાડ નહિ કરું તો એનો એ દાવો ચાલી શકતો નથી અને એને પરાધિન બનીને પાટ કરવા પડે છે. હા ! જો એ પોતાની અધિગત પાડ સારી રીતે કરીને પોતાના હૃદયસ્થિત સમશ્ચિર ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરી લે તો પુનઃ એને એ પાડ કરવા માટે પુનઃ જન્મ લેવાની

આવશ્યકતા નથી રહેતી. પરંતુ જો એ, એ પાડતો જેવો અભિનય જોઈએ એવો સાત્ત્વિક ભાવથી ન કરે, — રજોગુણી, તમોગુણી અવ-
સ્થાના મોહમાં ફસીને બબાડી દે, તો પુનઃ એનાથી પણ હીન પાક કરવાને માટે એને આ ચક્રમાં નિરંતર આવવું જ પડશે.

તમેવ શરણં ગच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૮-૬૨

અર્થ—એ માટે હો ભારત ! તું સર્વ પ્રકારે એના (સર્વના હૃદયમાં સ્થિત પરમાત્માના) શરણમાં જા. (અર્થાત્ એથી એકતાનો અનુભવ કરીને એની પ્રેરણાનુસાર પોતાનો પાક સાગી રીતે કરીને) એની પ્રસન્નતાથી તને પરમશાન્તિ તથા શાશ્વત સ્થાન (અર્થાત્ અનંત સુખ) પ્રાપ્ત થશે. (જ્યાંથી પુનઃ આવવું પડતું નથી.)

એ માટે કર્મ-ત્યાગના મોહમાં ન પડતાં, એને અન્નાસક્ત બુદ્ધિથી ફક્ત ત્યાગ કરીને—કરવાં જોઈએ.

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૮-૧૧

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्ताश्चकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥

અર્થ—જે દેહ-ધારી છે, એનાથી કર્મોનો નિષ્કેપ ત્યાગ થયો સંભવિત નથી. જેણે (કર્મ ન છોડતાં) કેવલ કર્મક્રોધોનો ત્યાગ કર્યો હોય એજ [સાચો] ભાગી અર્થાત્ સંન્યાસી છે. મૂર્ખ જેણે જે કર્મોને આસક્ત [અહંતા-મમતાયુક્ત] બનીને કર્યા કરે છે, વિદ્વાન લોકો એની આસક્તિ છોડીને લોકસંમુદ્ધને માટે અર્થાત્ સાંસારિક વ્યવહારમાં પોતાનો પાક સારી રીતે કરવા માટે કરે છે.

મયિ सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्ध्यस्व विगतज्वरः ॥

—ગી० અ० ૩-૩૦

અર્થ—મારામાં અધ્યાત્મબુદ્ધિથી સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ લાગે અર્થાત્ સર્વમાં એકાત્મ દષ્ટિય સમત્વ બુદ્ધિથી એના ફલની આશા-મમતા છોડીને, નિશ્ચિંત બનીને યુદ્ધ અર્થાત્ કર્તવ્ય કર્મ કરે.

येत्वेनदभ्यमूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमुदांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥

—ગી० અ० ૩-૩૨

અર્થ—જે દષ્ટિદોષથી શંકાઓ કરીને મારા આ મન અનુસાર વર્તતા નથી, અર્થાત્ અધ્યાત્મબુદ્ધિથી કર્મ કરેતા નથી, એ સર્વ જ્ઞાન-વિમુદ્ધ અર્થાત્ પાકા મૂર્ખ અવિવેકીઓને નષ્ટ થયેલા સમજો.

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥

—ગી० અ० ૪-૨૩

[illegible]

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

—गी० अ० ४-२४

અર્થ—અપણુ (અર્થાત્ કર્મ કરવાના સાધન) પ્રત્યે છે, હોવ (અર્થાત્ કર્મ કરવાનું દ્રવ્ય) પ્રત્યે છે, અગ્નિ (અર્થાત્ જોનાં મંદિર કર્મ કરાય છે.) એ પણ પ્રત્યે છે તથા હોતા (અર્થાત્ કર્મ કરનાર) પણ પ્રત્યે છે. જોનાં બુદ્ધિમાં સર્વ કર્મ પ્રત્યક્ષ છે એને પ્રત્યે જ મળે છે. એ પ્રકારે ઉપરોક્ત સાત્ત્વિક બુદ્ધિથી વ્યવહાર કરવાની દૃઢ ધોરણ રાખવી જોઈએ. એ સાત્ત્વિક ધૃતિ છે.

धृत्या यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्य सात्त्विकी ॥

—गी० अ० १८५३३

अर्थ—ने इति भाष्यमिति सिद्धं प्राप्य अने कतिपयानि विषयाः
समत्वगुणिनी, भाष्यमभ्यासां, आने ने ने भाष्यमिति प्रतिपादये

એ રીતે બુદ્ધિ તથા ધર્મને સાત્વિકી કરીને મન અને શરી-
રની વ્યવહાર સાત્વિકી કરવો જોઈએ તથા રાજસ-તામસ ભાવોને

દબાવવા બોધએ. મનના નિમ્નલિખિત સાત્ત્વિક સ્વરૂપ આજ્ઞા છે:—

પ્રેમ (શૌચ, કૃષ્ણ, મુક્તિ, ઉપેક્ષા) અભય, જ્ઞાન-
ચોગ વ્યવસ્થીતિ, નિરહંકાર, નિર્મળ, નિરાશી, અનાસક્તિ
સમાસન્તોષ, શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સરલતા, પરોપકાર, ધૈર્ય,
ક્ષમા, ઉત્સાહ, ઉદારતા, પ્રસન્નતા દઢનિશ્ચય, તેજ,
કૃતજ્ઞતા, આસ્તેય, અપશુન, દક્ષતા, લગ્ન, તિતિક્ષા, તાપ-
રતા, મૃત્યુ આદિનું સ્મરણ અને નશ્વરતા.

મનના નિમ્ન લિખિત રજોગુણી—તમોગુણી વ્યવહાર ત્યાજ્ય છે:

કામ, ક્રોધ, લોભ, શોક, મોહ, ભય, રાગ, દ્વેષ, માન,
દંભ, હિંસા, અસત્ય, સંશય, અપલતા, રૂક્ષતા અને
આત્મસંભાવના.

યદ્યપિ સાત્ત્વિક વ્યવહાર આજ્ઞા અને રાજસી—તામસી ત્યાજ્ય
છે. પરન્તુ મનનો તથા સંસારનો સમરત વ્યવહાર ત્રિગુણાત્મક
પ્રકૃતિનું કાર્ય છે. એ માટે વ્યવહારમાં રજોગુણ, તમોગુણનો સર્વથા
સમૂલો અભાવ થઈને મન કેવલ સત્ત્વગુણયુક્ત થઈ શકતું નથી.
મનના સાત્ત્વિક ભાવનું તાત્પર્ય એ છે કે રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ
આદિ રજોગુણી—તમોગુણી ભાવ યદ્યપિ સર્વથા ભરી શકેતો નથી
તથાપિ આત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિદારા સાત્ત્વિક ભાવોને વધારવાથી રાજસી
તામસી ભાવોને દબાવીને પોતાને આધિન કરી શકાય છે.

સદૃશં ચેષ્ટે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ।

પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિંકરિષ્યતિ ॥

ઇન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્વાર્થે રાગદ્વેષોવ્યવસ્થિતો ॥

તયોર્ને વક્ષમાનચ્છેતો હસ્ય પરિપન્થિનો ॥

—ગી૦ અ૦ ૩-૧૪

અર્થ:—જ્ઞાની પુરૂષ પણ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર વર્તે છે; સર્વભૂત-પોતપોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર રહે છે. (ત્યાં) નિઘ્રહ (જખરદરતી) થું કરશે? અર્થાત્ પ્રકૃતિ સામે થઇ શકાતું નથી. ઇન્દ્રિયોની એના વિષયોમાં પ્રીતિ અને દ્વેષ બન્ને સ્વભાવથી જ નિશ્ચિત છે. એને વશ ન થવું, કારણ કે એ મનુષ્યના શત્રુ છે.

સારાંશ એ છે કે: ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં રાગ અને દ્વેષ (રજે-ગુણી-તમેગુણી ભાવ) સર્વથા મારી શકતા નથી. મારે એને વશ ન થતાં, એને સ્વાધિન રાખવા એ કર્તવ્ય છે. એને એ આધિન કરેલા ભાવોનો સદુપયોગ કરવાથી, એ કાંઈ અનર્થ કરી શકતો નથી.

શક્નોતીૈવ યઃ સોઽં પ્રાક્ષરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુસ્તી નરઃ ।

—ગી૦ અ૦ ૫-૨૩

અર્થ:—અરજીપર્યાંત કામ, ક્રોધાદિથી ઉત્પન્ન થયેલા વેગોને સહન કરવામાં જે સમર્થ થાય છે, અર્થાત્ જે એને વશ હોતા નથી, કિન્તુ એને સ્વાધિન કરી લે છે એ યુક્ત અને સાચો મુખી મુરૂષ છે.

એ મારે પ્રસન્ન એ કરવો જોઈએ કે, એ રાગ, દ્વેષ, ક્રમ, ક્રોધાદિ રાજસી-તામસી ભાવોને વશ ન થતાં, એને પોતાને વશ રાખીને એનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ. બ્યવહારને મારે કેટલું કમજોર એ ભાવોની પણ જરૂર પડે છે અને કાંઈ ઉપયોગે અભિનવ

ભાવોની ઉપેક્ષા કરવાની પણ જરૂર પડે જાય છે. મનને સૈદ્ધાંતિક, રાજસી અને તામસી વ્યવહારોના વ્યવસાયાત્મિક આગમનિય શુદ્ધિ-દ્વારા નિર્ણય કરીને ઉપયોગમાં લેવું જોઈએ. નહિ તો કોઈ વખત એવા આવી જાય છે કે જ્યાં સાત્વિક વ્યવહાર કરવાથી અનર્થ થઈ જાય છે, અને કોઈ અવસર એવો આવી જાય છે કે, જ્યાં રાજસી-તામસી વ્યવહાર ન કરવાથી અનર્થ થઈ જાય છે.

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ઞાત્વામોક્ષયસેऽશુभात् ॥

—ગી૦ અ૦ ૪-૧૬

અર્થ:—કર્મ શું છે અને અકર્મ શું છે—આ વિષયમાં પંડિત પણ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ એનું સત્ય રહસ્ય ન સમજતાં મોટા-મોટા વિદ્વાન પણ વિપસ્તિ વ્યવહાર કરી બેસે છે. એ માટે હું એ કર્મ કહું છું કે જે જાણીને તું અશુભ વ્યવહારથી મુક્ત થઈશ.

कर्मणो ह्यपि बौद्धव्यं बोधव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बौद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥

—ગી૦ અ૦ ૪-૧૭

અર્થ:—કર્મ અર્થાત્ પોતાને માટે વિહિત, એટલે શુભ, કર્મનું રહસ્ય જાણવું જોઈએ. વિકર્મ અર્થાત્ પોતાને માટે ન કરવા યોગ્ય અર્થાત્ વર્જિત ! એ માટે અશુભ કર્મનું રહસ્ય પણ જાણવું જોઈએ તથા અકર્મ અર્થાત્ વિહિત તથા નિષિદ્ધ બનને ન કરવાનું રહસ્ય પણ જાણવું જોઈએ, કારણ કે કર્મોની ગતિ અત્યંત જલ્દી અને શુભ છે.

કર્મણ્યકર્મ યઃ પશ્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥

—ગી૦ અ૦ ૪-૧૮

અર્થ:—કર્મમાં અકર્મ અર્થાત્ આ અનિત્ય, અસત્ય સંસાર જે કર્મરૂપ છે, એના મધ્યમાં અકર્મ અર્થાત્ એક નિર્વિહાર, સત્યાત્મા તથા એ એક (કોઈનું કાર્ય નહિ હોવાથી) અકર્મરૂપ સત્યાત્મામાં એમાં કાર્યરૂપ આનંદ સંસાર-મુખ્ય જે મુદ્ધાંશુએ છે, અર્થાત્ સંસારમાં સર્વત્ર એક જ આત્માને વ્યાપ્ત જોઈને સદા વ્યવહાર કરે છે, એ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય સમત્વ બુદ્ધિયુક્ત, સંપૂર્ણ કર્મોના રહસ્યના જાતા કર્મોની પૂર્ણવસ્થાએ પહોંચી ચુક્યો છે.

એનું તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ કર્મ જડ પ્રકૃતિના ખેડ છે. કર્મોમાં સ્વયં પોતાનું સારાપણું-ખરાબપણું ડાંઢ નથી. સારાપણું-ખરાબપણું કસોના ભાવોપર નિર્ભર છે. એ માટે અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી સર્વત્ર એક પરમાત્માને વ્યાપક સમજીને સાત્ત્વિક જાનદાર વ્યવસાયાત્મિકા સમબુદ્ધિથી જે કર્મ કરવામાં આવે છે, એ ભલે લૌકિક દૃષ્ટિથી ખરાબ કેમ ન હોય, પણ વારતત્વિક એ ખરાબ હોતું નથી. અને જે કર્મ એ રીતે કરવામાં આવતું નથી એ ભલે લૌકિક દૃષ્ટિમાં મહેતરું એટલે કેમ ન હોય, પણ વારતત્વિક એ અત્યંત કનિષ્ઠતામાં મતનના હેતુભૂત બીવડે છે. કર્મના સારા-ખરાબના વિચાર કેવામાં અત્યંત દૃષ્ટિની દસોડીથી જાણ્યામાં છે, લૌકિક દૃષ્ટિથી નહિ. આવી વારતત્વિક વ્યવહારો

મનના સાત્વિકી અને રાજસી-તામસી વ્યવહારોના સદુપયોગ તથા દુરૂપ- યોગનું સ્પષ્ટીકરણ

સાત્વિકી ભાવ

પ્રેમ

અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિયરૂપ પરમાત્મા સર્વત્ર હોવાથી સાધારણ પ્રેમ નો સમસ્ત ભૂત-પ્રાણીઓમાં હોવો જોઈએ અને એ સાધારણ પ્રેમનો વર્તાવ સમસ્ત પ્રાણીઓ સાથે મૈત્રિ, કરુણા, મુદિતા તથા ઉપેક્ષા દ્વારા કરવો જોઈએ.

મૈત્રિ—જે લોક સુખી, ધનિક, બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન, શૈશ્વર્થવાન સત્તાવાન અને સામર્થ્યવાન હોય એનામાં સાધારણતઃ મિત્રતાનો ભાવ રાખવો અર્થાત્ એના સુખાદિને જોઈને ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, આદિના ભાવો ચિત્તમાં ન આવવા દેવા એ 'મૈત્રિ' છે.

કરુણા—લોક દુઃખી હોય અર્થાત્ આધિશૌચિક, આધ્યાત્મિક, આધિદેવિક, આદિ કોઈ પણ દુઃખથી દુઃખી હોય, અનાથ હોય, અસહાય હોય, દીન હોય, અસમર્થ હોય, એના પર દયાનો ભાવ રાખવો. જે સામર્થ્ય હોય તો શક્તિ અનુસાર એના દુઃખોમાં સહાયક થવું અને દુઃખનિવૃત્તિનો યત્ન કરવો, પરંતુ જે સામર્થ્ય ન હોય તો મનથી દયા કરીને એના દુઃખની નિવૃત્તિની કામના અવશ્ય કરવી અને નિષ્કુરતા કદાપિ ન કરવી એ 'કરુણા' છે.

મુદિતા—જે લોકો શુભ કામ કરતા હોય, સારા આચરણવાળા હોય, સખી, દાની, ભક્તો ત્રાપેશગારી હોય—જેથી એની કીર્તિ થતી હોય, તેથી મનમાં મોદ પામવું અર્થાત્ જે રીતે પોતાના તથા પોતાના આત્મીય જનોના સત્કાર્યોની કીર્તિ સાંભળીને પ્રસન્નતા થાય છે, જે રીતે પ્રસન્ન થવું. અન્ય લોકોનાં સત્કાર્યોની કીર્તિ સાંભળીને મનમાં ચીડાવું નહિ, એ 'મુદિતા' છે.

ઉપેક્ષા—દુષ્ટ પ્રકૃતિના પ્રાણીઓ પ્રતિ દ્રવ્ય ન રાખતાં, એના હવ્યમાંથી દુષ્ટતાના ભાગે નિકળીને સદ્ભાવે ઉત્પન્ન થાય—એ રીતે ચિત્તમાં સંકલ્પ કરવો. જે સામર્થ્ય હોય તો એના દુષ્ટભાવો છેદાવીને એને સન્માર્ગમાં લગાડવાનો યત્ન કરવો, નહિ તો એની ઉપેક્ષા કરીને ઉદાસિન રહેવું અર્થાત્ એનો સંજ ન કરવો.

ઉપરોક્ત ચારે પ્રકારના ભાવોદ્વારા સર્વપ્રતિ સાધ્ય વિશેષ પ્રેમનો બ્યવદાર થાય છે. સર્વ પ્રાણી સુખી હોય, સર્વ ઉન્નતિ કરે, સન્માર્ગીયર ચાલે, એ ભાવો સર્વપ્રાપ્ત હોવા બ્બેઠાએ. એથી અનિરક્ત ઘણાં સ્થળ વિશેષ પ્રેમનાં છે. એ આ પ્રકારે છે:—

૧— પોતાથી મોટા હોય તેપ્રતિ ત્રિશેષ પ્રેમ-લક્ષિતા રૂપમાં થાય છે. જેમ ઈશ્વરલક્ષિત, પિતૃ-માતૃલક્ષિત, ગુરુલક્ષિત, રાજ્યલક્ષિત, સ્ત્રીને માટે પતિલક્ષિત, સેવકને માટે સ્વામીલક્ષિત આદિ. મોટાઓપ્રતિ વિશેષ પ્રેમ, લક્ષિતરૂપમાં નિઃસ્વાર્થભાવથી કર્તવ્ય સમજીને આવશ્ય કરવો.

૨— નાના સાંબંધીઓપ્રતિ વાતસલ્ય તથા પ્રીતિના રૂપમાં ત્રિશેષ પ્રેમ થાય છે. જેમ સ્વસંતાન, પ્રજા, સેવક, શિષ્ય, શરણાંગન આદિપ્રતિ વાતસલ્યભાવ હોય છે. એ રીતે સ્વસરીર તથા સ્વપત્નીપ્રતિ પતિના સ્વરૂપમાં વિશેષ પ્રેમ નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી કર્તવ્ય સમજીને અવશ્ય કરવો.

૩— પોતાની ખસાયરા ન હોય તો એવા સ્ત્રેષ્ટીઓપ્રતિ નિઃસ્વાર્થ મૈત્રિના રૂપમાં વિશેષ પ્રેમ રાખવો. જેમ પોતાનાથી નીચા સ્ત્રેષ્ટીઓપ્રતિ દુષ્ટા સ્ત્રેષ્ટીઓપ્રતિ સ્વયંચલા અનુગ્રહના રૂપમાં નિઃસ્વાર્થભાવથી પ્રેમ રાખવો.

એ રીતે પ્રેમનો સંદુપયોગ થાય છે. પરંતુ એ વિશેષ પ્રેમના

પ્રભાવમાં આવીને પોતાનાં કાયાં કર્તવ્યને શુધી ન કરવાં ભેદએ.
એ રીતે કે મોટાઓપ્રતિ લક્ષિ રાખવી આવશ્યક છે, પરંતુ એને
લક્ષિત સંમતિ ન કેરી, તત્કાલોપ્રતિ વાતસ્ય તથા પ્રીતિ,
સમાન હોય તેમનાપ્રતિ ચિત્તા તથા દીનોપ્રતિ સ્નાન
ભાવોમાં એટલા ભાગ્યકર્તા થઈ જવું કે, એને કુમાર તથા અનર્થોથી
ન દોષવા તથા દુષ્ટાની દુષ્ટતા છોડાવવાનો યત્ન ન કરવો અને
પોતાના કર્તવ્યની અવહેલના કરવી એ સર્વ પ્રેમનો દુરપ્રયોગ છે.

અભય

સાત્વિક વ્યવહારમાં તથા પોતાના કર્તવ્યપાલનમાં કોઈ
પ્રકારનો ઇલલૌકિક, પારલૌકિક, દ્રષ્ટ અથવા અદ્રષ્ટ ભય ન રાખવો.
આત્મા અન્દરામર છે. એ શસ્ત્રોથી કપાતો નથી, અગ્નિથી બળતો
નથી, પાણીમાં ઓગળતો નથી, હવામાં સુકાતો નથી, કોઈ એને
કોઈ પ્રકારની હાનિ પહોંચાડી શકતો નથી. એ માટે એ વિષયમાં
કોઈ પ્રકારનો ભય આવી શકતો નથી.

ન જાણતે મિચ્યેલા કદાચિવાયં મૂલ્યા મન્નિલા ના મ મૂલ્યં.

અજો નિત્યઃ શાશ્વતૌયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને સ્મરિતે.

—ગી. અ. ૩-૨૦

અર્થ—એ (આત્મા) જન્મતો નથી અને મરતો પણ નથી.
એવું પણ નથી કે એ (એકાર) બુધ્ધિ પામી, કરી શકે તેમની
એ અજ્ઞાનિય, શાશ્વત અને પુરાતન છે. એ સ્મરિતો ત્યજી મૂકી
ભગવાન મધુ એ સ્મરી જતો નથી.

સર્વ જ્ઞાત પ્રાણીમાત્રમાં જિંકાત્મ સુદ્ધિ રાખવાથી મનુષ્ય અભય થઈ જાય છે. બીજાની સાથે પણ એ પ્રકારનો વ્યવહાર રાખીને તથા એ પ્રકારની શિક્ષા આપીને અભય કરવાં-એ અભયનો સદુપયોગ છે. પરંતુ અભયનું એ પ્રમેજન નથી કે, પોતાના શરીરને અજરામર સમજીને રાજસી-તામસી ખરાબ કામ કરવામાં નિર્ભય બની જવું તથા દુરાચારીઓને કુકર્મ કરવામાં અભય કરી દેવા; કારણ કે ખરાબ કામ કરવાથી અધોગતિ થાય છે અને આત્માથી વિમુખતા થાય છે, એ માટે એ અભયનો દુરુપયોગ છે.

જ્ઞાનયોગ વ્યવસ્થિતિ

સ્વયં પોતાનામાં, બીજાઓમાં તથા સંસારના સર્વ પદાર્થોમાં એક જ પરમેશ્વર સર્વત્ર સર્વકાયમાં વ્યાપક છે. જે પોતામાં છે તે બીજાનામાં છે, એવું જ્ઞાન સર્વદા અને નિરંતર રાખતાં તથા ' હું કંઈ છું ' ' માંડે કામ છે ' એ રીતનો સંગ તથા એ કર્મનું ફલ મને આ મળશે, એવી કામના ન રાખતાં સંસારનાં સર્વ કર્મો પોતાના કર્તવ્યાનુસાર કરવાં એ સાચી જ્ઞાન-યોગ-વ્યવસ્થિતિ છે. પરંતુ, નિષ્કર્મી જાતી બનીને, પોતાના સાંસારિક કર્તવ્ય કર્મોને બગાડવાં-એ જ્ઞાન-યોગ-વ્યવસ્થિતિનો દુરુપયોગ છે.

નિરહંકાર

સંસારના વ્યવહાર ' હું કંઈ છું, હું સુખી છું, હું મોટા છું, નામો છું ' ઇત્યાદિ દેહલિમાન અને મલિન અહંકારની ભાવો રિત્તમાં ન રાખવા, કારણ કે; ' હું ' આ શરીર નહિ, કિન્તુ આત્મા છું, અને આત્મા અકર્તા હોવાથી એમાં સુખ દુઃખાદિ દંડ-ધર્મ થતો નથી. એ સર્વ પ્રવૃત્તિના જેવ છે. હું જો એમાં

કેવળ સાધારણ સત્તાનું મુક્તિ દેશનામાં છે. આસવિક માણે, જોતાં-
જોતાં, તરિક્કા બાવે અંતઃકરણમાં રાખીને વ્યવહાર કરે
જોઈએ. પરંતુ, નિરૂદ્ધ કારણ એ પ્રયોજન નહિ કે, વ્યવહારકાલમાં,
પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાની જવાબદારીના ત્યાગ કરી દેવામાં
આવે. વાસ્તવિક રીતે દેખાવ માત્ર અહંકાર રાખીને કાર્ય કરવાનું
હોય છે. પરંતુ પોતાના અંતઃકરણમાં પોતાના ઉપર કોઈ અભિ-
નિવેશ ન રાખવો જોઈએ.

નિર્મમ

સંસારના વ્યવહાર અને પદાર્થ મારા છે અને મારા માટે છે,
એ પ્રકારની ભાવના ન રાખવી; કારણ કે સંસારનાં સર્વ દશ્યો
પ્રકૃતિના એક છે અને અનિત્ય અને નાશવાન છે. એ માટે પોતાના
શરીરથી આદિ લઈ સર્વ પદાર્થોમાં મમતાશુદ્ધિ ન રાખવી, પરંતુ,
નિર્મમત્વનું તાત્પર્ય એ નહિ કે, મમતા ન હોવાથી સ્વકર્તાઓની
અવહેલના કરવી. વ્યવહારમાં ઉપરથી 'મારું-તારું' ભાવ બતાવવાથી
જ વ્યવહાર ચાલે છે, પરંતુ અંદરથી મમતા ન રાખવી જોઈએ.

નિરાશી-(ફોજીશાની ત્યાગ)

કોઈ પણ કાર્ય કોઈ ફક્તની આશા માટે જ ન કરવું
જોઈએ. કિંતુ, તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજી કરવું જોઈએ. કામ કરવું
એ પોતાના અધિકારમાં છે, પણ એનું ફક્ત અધિકારમાં નથી. સદા
એ જ ભાવ રાખવો જોઈએ તથા પોતાને હીન સમજીને કોઈ બીજા
પાસેથી કોઈ પ્રકારની આશા ન રાખવી જોઈએ, કિંતુ પેલો પોતાને
પોતાનામાં જ પરિપૂર્ણ સમજીને સ્વાવલંબનમાં શાન્તિ રાખવી
એ નિરાશીપાણું છે.

આપૂર્વમાળમચલમ્ભલિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ યદ્વત્ ॥
તદ્વત્કમાયં પ્રવિશન્તિ સર્વે સ શાન્તિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥

—ગી. અ. ૨-૬૦

અર્થ—જે રીતે સદા પૂણ્યતાથી ભરેલા તથા અચળ પ્રતિષ્ઠા-
સંપન્ન સમુદ્રમાં ચારે તરફથી પાણી આવવા છતાં પણ એની શા-
ન્તિનો ભંગ થતો નથી, એ રીતે સર્વ કામનાઓ (વિષયો)
પ્રાપ્ત હોવા છતાં પણ જેની શાન્તિનો ભંગ થતો નથી, તેને જ
કેવલ એને જ સત્યશાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, કામનાઓની આશા રાખ-
નારને નહિ.

પરંતુ એનું એ પ્રયોજન નહિ કે, કોઈ કામની સંકષ્પતાની
આશા ન રાખવી અને ઉત્સાહહીન બનીને એ કામમાં દીક્ષા કરવામાં
આવે. ઉત્સાહમાં દુઃખ નહિ-આસામાં દુઃખ છે. બીજાની આશા
ન રાખવાનું એ તાત્પર્ય નહિ કે, બીજાથી દ્વેષ ધણું તુચ્છતા અથવા
છાજના ભાવો રાખીને સ્વયં આત્માભિમાની થઈ જવું એ નિરાશી-
પણાનો દુરુપયોગ છે.

(અનાસક્તિ)

સંસારના વ્યવહારોને યથાવત્ કરતા છતાં પણ એમાં એટલા
લીન ન થવું કે, પોતાના અસલ સ્વરૂપ તથા કર્તવ્યને ભુલી જવું.
પોતાના કુટુંબના સંબંધિઓ તથા મિત્રો આદિની સાથે યથાયોગ્ય
પ્રેમ રાખવા છતાં પણ એમાં એવું આસક્ત ન થવું કે એનાથી
ક્યારે જુદા પડ્યું શાય. એના તિરસ્કારથી ચિત્ત અત્યંત ઉદ્વિગ્ન
થઈ જાય તથા એના સુખોમાં અત્યંત આહલાક્ષિત અને દુઃખોમાં
અત્યંત દુઃખી ન થવું અને ઇન્દ્રિયોને વિષયોના નિયમિત રૂપમાં

ભાગવતાં એનામાં એવી પ્રીતિ ન થાય કે, એની પ્રાપ્તિ ને થતાં મને આપણે જાણી જાણી અર્થાત્ એની પ્રાપ્તિ તથા અપ્રાપ્તિ બન્નેમાં અભિન્ન એમનું રહે, અનાસક્તિથી દુરપયોગ છે. પરંતુ, સંસારના સર્વ વ્યવહારોને છોડીને અથવા એનાથી ઉદાસિન બનીને પોતાના ગરીબ, કુટુંબ તથા અન્ય આશ્રિતો પ્રતિ પોતાના કર્તવ્યોની અવહેસના કરી દેવી, એ જ અનાસક્તિથી દુરપયોગ છે.

સમતા

સુખ, દુઃખ, હોન, લાલ, માન, અપમાન, નિન્દા, રુતિ, જય, પરાજય, સિદ્ધિ, અસિદ્ધિ, શુભ, અશુભ, પ્રિય, અપ્રિય, ઈષ્ટ, અનિષ્ટ, મોટી અથવા સુવર્ણની પ્રાપ્તિ અથવા અપ્રાપ્તિ આદિ દ્વંદ્વોમાં અત્યંત હર્ષ, શોક તથા રાગદ્વેષની ઇતિએથી ઉદ્વિગ્ન બનીને મનમાં વિક્ષેપ ઉત્પન્ન ન કરવો, કિન્તુ એકરસ રહેવું અર્થાત્ અનુકુળતામાં અત્યંત આહ્લાદ અને પ્રતિકુળતામાં અત્યંત વિષાદ, એ સર્વ દ્વંદ્વ-આવનાર-જમાર છે, -રથાથી રહેનાર મથી; એવું સમજીને એકરસ રહેવું એ સમતાનો સદુપયોગ છે. પરંતુ સમતાની એ મેતલબ નહિ કે વ્યવહારકાલમાં એક અમે દુષ્ટ સારા અને ખરાબ, ઉચ્ચ અને નીચ, મનુષ્ય અથવા પશુની સાથે પણ સમાન વ્યવહાર કરવો, એ સમતાનો દુરેપયોગ છે. વ્યવહાર સર્વની સાથે એના પ્રાકૃતિક ગુણોની યોગ્યતાને અનુકુળ કરવો. સર્જના મૂળમાં એક સમાન પરમાત્મતત્ત્વ પર સક્ષ રાખવા છતાં, કાંઈ તરફ દ્વેષ પણ ન કરતાં, લૌકિક વ્યવહાર યથાયોગ્ય ક્ષતિઆનુસાર કરવો જોઈએ.

સન્તોષ

પોતાનાં કર્તવ્યકર્મો અત્યંત સારી રીતે પૂર્ણ શક્તિ અને

સાત્ત્વિક જીવન

૩૬

યુક્તિની સાથે કરતાં જે સુખ દુઃખ, લાલ-હાનિ, કીર્તિ અકીર્તિ આદિ પ્રાપ્ત થઈ જાય એમાં સંતુષ્ટ રહેવું અને ચિત્તને શાંત રાખવું એ સંતોષનો સદુપયોગ છે. પરંતુ, સંતોષનું એ તાત્પર્ય નહિ કે, પ્રારબ્ધ, દૈવ, ભાવી અથવા ઇશ્વરના ભરોસા પર એસી રહીને ઉદમ જ ન કરવો. નિર્દમી થઈ જવું એ સંતોષનો દુરુપયોગ છે. સંસારના વ્યવહારમાં નિર્દમી થઈ જવું એ ધોર વિકર્મ છે. એ માટે શુભ વ્યવહારોમાં નિરંતર ચિત્ત દબાવે ઉદમ કરતા રહેવું જોઈએ.

શમ

મનને સાંસારિક વિષયોમાં આસક્ત થવા ન દેવું, સંકલ્પ વિકલ્પોને નિગ્રહ કરીને એને એકાગ્રહ રાખવા, પોતાનું કર્તવ્યકર્મ જે જે સમયે ઉપસ્થિત હોય, એમાં મન એકાગ્ર રાખવું તથા આત્મામાં મનને લગાડી રાખવું એ સાચો 'શમ' છે. પરંતુ મનને સર્વથા ભારી નાખવાનો ઉદ્યોગ કરવો અથવા એને સંસારના વ્યવહારોથી સર્વથા હટાવી લેવું એ શમનો દુરુપયોગ છે. કારણ કે સંસારના વ્યવહાર મનથી જ ચાલે છે. મનને સદા વશમાં રાખીને વ્યવહાર કરવો એ સાચો શમ છે.

દમ

ઈન્દ્રિયોના વિપય, શાસ્ત્રાનુકૂળ મર્યાદાથી મનને વશ રાખીને આસક્તિ રહિત બનીને અને સાત્ત્વિકભાવથી રાગ-દ્વેષ રહિત બનીને જેવું પ્રાપ્ત થાય એને પરમ સંતુષ્ટ રહીને ભોગવવા એ દમનો સદુપયોગ છે. પરંતુ ઈન્દ્રિયોને પાતાના વિષયોથી હટાવી લેવાનો ઉદ્યોગ કરવા એ દમનો દુરુપયોગ છે ; કારણ કે સાંસારિક વ્યવહારમાં એવું થઈ શકતું નથી. ઈન્દ્રિયોને આધિન ન થાનાં એને સ્વાધિન રાખવી એ સાચો દમ છે.

રાગદ્વેષવિમુક્તેસ્તુ વિષયાન્દ્રિયૈશ્વરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગच्छति ॥

—ગી० અ० ૨-૬૪

અર્થ—રાગદ્વેષને છોડીને સ્વાધિન કરેલી ઇન્દ્રિયોથી વિષયોમાં વર્તીવ કરીને પણ પોતાના અંતઃકરણને વશ રાખીને મનુષ્ય પ્રસન્નતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રદ્ધા

જે કર્તવ્ય પોતાને શિર હોય તેમાં સાત્વિક વ્યવહારોમાં ઇશ્વરોપાસેનાદિ ધાર્મિક કૃત્યોમાં સત્શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં અને સત્કુરુઓના ઉપદેશોમાં શ્રદ્ધા, ભાવના અર્થાત્ વિશ્વાસ રાખવો. જોઇએ. શ્રદ્ધા વિનાના અંતઃકરણના વિપરિત કરેલું કાંઈપણ કાર્ય શીદ્ધ હોતું નથી. એ અસત્ય અર્થાત્ મિથ્યા હોય છે.

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्पर्षं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्फलं मेो इह ॥

—ગી० અ० ૧૭-૨૮

અર્થ—અશ્રદ્ધાથી જે હવન કર્યું હોય, દાન દીધું હોય, તપ કર્યું હોય અથવા જે કાંઈ (કર્મ) કર્યું હોય, એ અસત્ય કહેવાય છે. હો પાર્થ ! એ (કર્મ) સત્ય પછી (પરલોકમાં) અને જીવતાં આ લોકમાં ફિતકારી થતું નથી.

પરંતુ, શ્રદ્ધા સત્વિક હોવી જોઇએ. અર્થાત્ સાત્વિક જ્ઞાન-યુક્ત હોવી જોઇએ. રાજસી-તામસી વ્યવહારોમાં અન્ય વિશ્વાસની શ્રદ્ધા રાખવી, એ શ્રદ્ધાનો દુરુપયોગ છે અને એ બહુજ હાનિકારક છે.

સાત્વિક ખવન

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

34

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

૪. સંસારબંધન સરલ અર્થાત સીધા રાખવો જોઈએ. કોઈની સાથે સ્વયં જીવ, કપડાં, સ્તબ્ધતા, રૂક્ષતા તથા કુટનીતિના ભાવો ચિત્તમાં ન રાખવા તથા વાણી અને શરીરથી પણ એવા વ્યવહાર ન કરવા એ સરલતાનો સદુપયોગ છે. પરંતુ દંભીઓ દંગો ધૂતો તથા દુષ્ટોની સાથે સરલતા તથા સીધાપણાના ભાવો રાખીને જોના કંદમાં કસાઈ જવું અને પોતાનું કર્તવ્ય બગાડી નાખવું એ સરલતાનો દુરુપયોગ છે. સરલતાનું પ્રયોજન એનો પોતાના તરફથી સરલપ્રતિ સરલતાનો ભાવ મનમાં રાખીને એ પ્રમાણે વ્યવહાર કરવો. પરંતુ જ્યારે સાથે રજો ગુણ તમો ગુણની પ્રખલતાનો પ્રસંગ આવી પડે છે ત્યારે પોતાનો ન્યુન સત્વ ગુણ દબાઈ જાય છે, એ માટે એને અનુકુળ વર્તવ કરવો પડે છે.

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

—गी० अ० ४-११

અર્થ—જે મને જે પ્રકારે બળે છે, એને હું એ પ્રકારે ફળ આપું છું.

परंतु अथी रीतनो वर्त्ताव करवाभां पणु पोताना अंतःकरलुनो
सात्विकी लाय न त्यागवे नोष्ठि.

पशे।प३।२ (सर्वभूतहितैरतः)

પ્રાણિમાત્રનું હિત, ઉપકાર મનથી ચિન્તન કરવું તથા વાંછી અને શરીરથી લોકહિત તથા પરાપકારનું કાર્ય યથાશક્તિ કરવું અને ક્રોધનું અહિત અથવા ક્રોધને પીડા થાય એવો વ્યવહાર

પોતાની તરફથી ન કરવો, એ સર્વભૂતહિતૈરતઃ અર્થાત્ પરાપકારનો સદુપયોગ છે. પરંતુ એ હિત અથવા ઉપકાર વાસ્તવિક હોવો જોઈએ, જેથી લોકોને વાસ્તવિક સુખ મળે. કેવળ સાંસારિક સુખ વાસ્તવિક નહિ, કિંતુ સાંસારિક વિષયજન્ય સુખાનું પરિણામ દુઃખ હોય છે. હિત અથવા ઉપકાર કરવામાં પણ પરિણામનું ધ્યાન રાખવું આવશ્યક છે. જો પરિણામ પ્રતિ ધ્યાન ન રાખીને કેવલ પ્રત્યક્ષનું દૃષ્ટહિત યા ઉપકાર કરવામાં આવે, જેનું પરિણામ આગળ જતાં દુઃખદાયી થતું હોય તો એ લોકહિત અથવા પરાપકારનો દુરુપયોગ છે.

ક્ષમા-સહનશીલતા

કોઈથી પોતાનું અનિષ્ટ થઈ જાય અથવા કોઈ આપત્તિ આવી પડે તો શાન્તિની સાથે સહન કરી લેવી જોઈએ. એના બદલામાં અનિષ્ટ કરનારને દુઃખ અથવા હાનિ પહોંચાડવાનો ભાવ ઉત્પન્ન ન કરવો તથા ઈશ્વર યા પ્રારબ્ધને નિંદવું નહિ, એ ક્ષમાનો સદુપયોગ છે. પરંતુ દુષ્ટો તથા મુર્ખોના અપરાધ સહન કરતાં, એની દુષ્ટતા યા મૂર્ખતા ઊડાવવાનો કોઈ યત્ન ન કરવો, એ ક્ષમાનો દુરુપયોગ છે.

ધૈર્ય

સુખ-દુઃખ, હાનિ-લાભ, હર્ષ-શોક, માતાપમાન, નિન્દાસ્તુતિ આદિ દ્વંદ્વોથી વ્યાકુલ બનીને ધીરજ ન ઊડવી અને પોતાના કર્તવ્યકર્મમાં મનને દૃઢ રાખવું એ ધૈર્યનો સદુપયોગ છે. પરંતુ અનર્થને ટાળવાનું સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ ચુપ થઈને ખેસી રહેવું તથા જે કાર્યમાં અનર્થ સિવાય બીજા કોઈ મુલ પરિણામ હોવાની

સંભાવના ન દેખે તોપણ એ કામ કર્યે જવું અને એને બદલવાની યોજના કરવામાં વિશ્વંબ કરવો, એ વૈયંના દુરપયોગ છે.

ઉત્સાહ

પોતાનું કર્તવ્ય સંપાદન કરવામાં પ્રયત્ન ચિત્તથી ઉદ્ધોગ કરવામાં અગ્રેસર થતા રહેવું, હતાશ ન થવું, એ ઉત્સાહનો સદુપયોગ છે. પરંતુ પોતાની શક્તિ અને પરિણામને વિચાર્યા વિના કોઈ પણ કાર્યમાં ફેદી પડવું તથા વિપરિત વ્યવહારોમાં ઉત્સાહ દેખાડવો એ ઉત્સાહનો દુરપયોગ છે.

ઉદારતા

ખીજના વિચારો, વિશ્વાસો તથા સત્કાર્યો તથા ગુણોનો આદર કરવો, ખીજનાં સુખ—દુઃખ, લાભ હાનિ, માનાપમાન, નિંદા સ્તુતિ આદિ પોતાની સમાન સમજવા, કેવળ પોતાના સ્વાર્થ તરફ લક્ષ ન રાખતાં ખીજના સ્વાર્થને પણ સ્થાન દેવું અર્થાત્ આત્માપમ્યેન શુદ્ધિ રાખવી, દેશ અને કાલની પરિસ્થિતિ તથા આવશ્યકતાનુસાર પોતાના વિચારોમાં પરિવર્તન કરવું એ ઉદારતાનો સદુપયોગ છે. પરંતુ નિર્ઠર, કાજલ ખર્ચ કરવું અથવા અન્ધ વિશ્વાસથી દંભીઓનાં આદર—પૂજન કરીને એને દાન દઈ એનું મહત્વ વધારવું, અથવા ડોળા (ખુશામદિઓ)ના ફંદામાં સમજ્યા વિના પડીને અપવ્યય કરવો તથા દરેક પુરૂષની વાત માનીને પોતાના વિચારોમાં પરિવર્તન કરતા રહેવું એ ઉદારતાનો દુરપયોગ છે.

પ્રસન્નતા

દુઃખ—હાનિ, રોગ—વિપત્તિ, વૃદ્ધાવસ્થા, પ્રિયજનને તથા પ્રિય વસ્તુના વિયોગાદિક અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ

શોક ન કરવો, કિન્તુ ચિત્ત પ્રસન્ન રાખવું એ પ્રસન્નતાનો સદુપયોગ છે. પરંતુ ખીજના અનિષ્ટ, દુઃખ હાનિ તથા અપમાન—નિંદાથી ખુશી થવું એ પ્રસન્નતાનો દુરુપયોગ જ નહિ, નિંદ્યતા અને નીચતા પણ છે.

દૃઢનિશ્ચય

સર્વત્ર એક જ પરમાત્મા વ્યાપક છે, એ નિશ્ચયથી પોતાના કર્તવ્યકર્મોમાં એક વ્યવસાયાત્મિકા સુધ્ધિ રાખવી, પોતાના સિદ્ધાંતથી ન ડગવું તથા સંશયરહિત રહેવું, જે કામને વિચારપૂર્વક કરેવાનો સ્વીકાર કર્યો હોય એથી વિચલિત ન થવું એ દૃઢનિશ્ચય છે. પરન્તુ આત્માને વિસુખ કરનારા વ્યવહારોમાં અધવિશ્વાસને પકડીને ન છોડવા, કોઈ વાતપર દુરાગ્રહ યા જાહેર કરવી, કોઈ કામને પકડીને બેસી જવું, એનાથી હાનિ થતી હોય તોપણ ન છોડવું તથા દેશ, કાલ, પરિસ્થિતિ અને આવશ્યકતાનુસાર વિચારો તથા વ્યવહારોમાં પરિવર્તન ન કરવું, નિર્ણયથી બનીને પ્રમાદમાં પડી રહેવું, મનના હવાઈ કિલ્લા ચલવા, ભય, શોક, વિષાદ અને મદને દૃઢતાથી પકડીને ન છોડવા એ દૃઢતાનો દુરુપયોગ છે.

તેજ

કોઈથી દબાઈને આત્માની વિરૂદ્ધ કોઈ અનુચિત કામ ન કરવું તથા કર્તવ્યને ન છોડવાની સુધ્ધિ રાખવી એ તેજનો સદુપયોગ છે, પરન્તુ પોતાના સ્વામનના અભિમાનમાં ખીજને અનુચિત રૂપથી દબાવાની વૃત્તિ રાખવી એ તેજનો દુરુપયોગ છે.

અનસયા-કૃતઝતા

ખીજના ગુણને યથાર્થપણે સમજવા, એમી દોષ ન બને તથા પોતા ઉપર કરેલા ઉપકારને માટે ઉપકાર

કામદેવ, ઉપધાર, શુદ્ધ હૃદયથી માનવી અને એના ગુણો તથા ઉપ-
કારિણી મહત્વને ધ્યાનમાં લેવા ન કરતાં એથી જે લાભ થયો
હોય એને યથાર્થ રૂપમાં પ્રકાશિત કરવો, એ સાચી અનસૂયા અથવા
કૃતજ્ઞતાનો સદુપયોગ છે. પરંતુ સુખમદ અથવા સ્વાર્થવશ ખીજમાં
ના હોમ એવા ગુણોની પ્રશંસા કરવી અથવા થોડા ગુણોને વધારીને
ધણી કહેવા એ લોકોને ઠગવા જેવું તથા અનસૂયાનો દુરુપયોગ છે. એ
રીતે ખીજ પાસે પોતાની વડાઇ કરાવવી એ પણ અનસૂયાનો
દુરુપયોગ છે.

આસ્તેય (ચોરી ન કરવી)

ખીજના દ્રવ્યાદિ પદાર્થ હરણ કરવાની ઇચ્છા ન કરવી તથા
હક વિનાનો કોઇ પદાર્થ ન લેવો અર્થાત્ પોતાના પરિશ્રમ દ્વારા
ઉપાર્જન કરેલા દ્રવ્ય પર જ પોતાનું સ્વત્વ સમજવામાં સંતોષ ન
કરતાં ખીજના પરિશ્રમથી ઉપાર્જન થયેલા ધનાદિ પદાર્થોને
મેળવવાની આશા રાખીને આગસુ અને નિઃધમી ન થઇ જવું,
તથા ધનાદિ પદાર્થોના સંગ્રહ કરીને ખીજના ઉપયોગમાં ન આવવા
દેવા અને પોતાની જરૂરિયાતોને અધિક વધારીને એનામાં ધનાદિ
પદાર્થોનો અનુચિત રૂપથી ખર્ચ કરીને ખીજનું ધન લેવાનો પ્રયત્ન
કરવો તથા ખીજની વાસ્તવિક આવશ્યકતાઓની પૂર્તિમાં બાધક
થવાના ભાવો ન રાખવા એ સાચું આસ્તેય છે. પરંતુ આ-
સ્તેયનો એ અર્થ નહિ કે પૈતૃક સંપત્તિ આદિ પ્રારબ્ધથી વિના
પરિશ્રમ તથા ખીજના હક છીનવી લીધા વિના પ્રાપ્ત થએલી
સંપત્તિને ત્યાગ્ય માનીને છોડી દેવી એ આસ્તેયનો સાચો
ઉપયોગ નથી.

મજીલ

અપૈશુન

મીઠાની માનપ્રતિષ્ઠા તથા મનાદિને હાનિ પહોંચાડવાના સાધનો
સિંદા મા ચુબલીને કરવી એ અપૈશુન છે. પરંતુ કોઈના સાથ
દેખ, જેથી સ્વયં એને અથવા અન્ય લોકોને હાનિ પહોંચતી હોય.
હાનિથી બચાવવાના સાધનો સ્વયં એને તથા અન્ય લોકોને જોને
હાનિ પહોંચતી હોય તેને ન દેખાડતાં છુપાવી લેવી એ અપૈશુનનો
દુરુપયોગ છે.

દક્ષતા-ચતુરતા

જો પોતાના કર્તવ્યકર્મ હોય એના વિજ્ઞાનમાં તથા ક્રિયામાં
સારી રીતે કુશળતા રાખવી એ દક્ષતાનો સદુપયોગ છે. પરંતુ
પ્રમાદના વિષયોમાં જેથી પોતાના કર્તવ્યમાં હાનિ પહોંચતી હોય
એમાં કુશળતા રાખવી એ દક્ષતાનો દુરુપયોગ છે.

લગ્નજીવન-લગ્નજીવન

પોતાના કર્તવ્યની વિરુદ્ધ અનુચિત અને ખરાબ કામ કરવામાં
લગ્નજીવન થતું એ લગ્નજીવનો સદુપયોગ છે. પરંતુ, પોતાના કર્તવ્યનું
પાલન કરવામાં તથા સાત્તિક વ્યવહારમાં અથવા લોકોની લગ્નજીવની
નુદિ કરવી એ લગ્નજીવનો દુરુપયોગ છે.

તિતિક્ષા

યદિ પ્રારંભવશ સરીર પર ચરમી, શરદી, શૂમ, ખાસ આદિ
પીડા ઉપરિષ્ઠત થઈ જાય તો એને શાંતિપૂર્વક સહન કરવી, ચિંતામાં
ક્ષોભ ન કરવો તથા શરીરને એ પ્રકારના કષ્ટ સહવા મોઝા બનાવવું
એ તિતિક્ષાનો સદુપયોગ છે. પરંતુ મૂર્ખતાથી શરીરને સઘન પીડા
દેતા રહેવું, હક કરીને શીત, તાપ, શૂમ, ખાસ આદિથી શરીરને
અથવા પહોંચાડવી એ તિતિક્ષાનો દુરુપયોગ છે.

તત્પરતા

જે કાર્ય પોતાને માથે હોય, આહે એ સ્વાર્થનું હોય અથવા પરાર્થનું, આહે એ સાંસારિક વ્યવહારનું હોય અથવા પરમાર્થનું એને સારી રીતે મન લગાડીને યથાસમયે, પૂરી માવખાનીથી સંપાદન કરવું જોઈએ. એમાં ગફલત, અસાવધાની, આળસ, પ્રમાદ યા મોહ ન કરવો જોઈએ. સમયની દ્રઢતા પૂરી રાખવી. જે કામને જે સમયે કરવાનું હોય એને એ સમયે સ્પૃતિ સહિત અવશ્ય કરવું જોઈએ. તત્પરતા કેવલ પોતાના કર્તવ્યને માટે છે. જે કાર્ય પોતાના કર્તવ્યનું નથી, એને માટે નથી તથા પોતાના કર્તવ્યોમાં પણ જે આછી યોગ્યતાનાં કર્તવ્ય છે એની અપેક્ષા, તથા અધિક યોગ્યતાવાળાં કર્તવ્યોને માટે તત્પરતા અધિક આવશ્યક છે.

જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિના દુઃખોમાં દોષદર્શન

એ દુઃખોની સદા સ્મૃતિ રાખીને એવો વ્યવહાર કરવો કે, જેથી એ દુઃખોદારા મનમાં અત્યંત પ્રીતિ ન થાય, એ દોષ જોવાની દ્રષ્ટિને સદુપયોગ છે. પરંતુ એ દુઃખોના કરથી સર્વ કર્મોજ છોડી દેવાં એ એનો દુરુપયોગ છે.

નમ્રતા

સર્વની સાથે સાંસારિક વ્યવહાર અત્યંત નમ્રભાવથી કરવા જોઈએ. ગર્વ અહંકાર તથા સ્તબ્ધતાથી વ્યવહાર ન કરવો એ નમ્રતાનો સદુપયોગ છે, પરંતુ બીજાથી દબાઈને, નરમ બનીને, પોતાના કર્તવ્ય કર્મોમાં ક્ષુદ્રિ કરવી તથા દુષ્ટ દુરાચારીઓથી નમ્રતાનો વ્યવહાર કરી એનું સાહસાવધારણું, એ નમ્રતાનો દુરુપયોગ છે.

રાજસી—વામસીલાવ

કામ ઇચ્છા

સાંસારિક વિષયોમાં સુખની અભિલાષા તથા પ્રાપ્તિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિની લાલસાથી મનુષ્ય કામવશ પ્રાપ્તિને પ્રોત્સાહન મળે આત્મસ્વરૂપને ભૂલી જાય છે. અને કર્તવ્યકર્તવ્યનું જ્ઞાન નથી રહેતું, એ માટે કામથી ચિત્ત અત્યંત ક્ષોભિત થાય છે અને એ એનો દુરૂપયોગ છે. પરંતુ કામને સ્વાધિન રાખીને પોતાના કર્તવ્ય કર્મ વિહિત રૂપથી કરતાં આત્મ પ્રાપ્તિના સત્ય સુખની લાલસા રાખવી, સર્વ ભૂતોનું હિત તથા સુખની ઇચ્છા રાખવી, સાત્ત્વિક વ્યવહારોમાં રત રહેવું, એ કામનું સાત્ત્વિક રૂપ થઈ જાય છે. એને સદ્વિચ્છા કહે છે. પોતાના ધર્મનું સાર કર્મદારા લોકસંગ્રહને માટે પદાર્થોની પ્રાપ્તિ ઇચ્છા કરવી તથા અનાસક્ત બુદ્ધિથી પોતાના ધર્મોનું સાર વિષયો ભોગવવા એ કામનો સદુપયોગ છે. ! ધર્માચરુધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષસઃ । અર્થાત હે ભરતપ્રેષ ! પ્રાણીઓમાં ધર્મની વિરક્તિ ને જનનારો કામ પણ હું છું.

એ રીતના સાત્ત્વિક કામનું પોતાના મનપરામર્શન પરિણામ થતું નથી.

ક્રોધ

ક્રોધના તરફથી પોતાને હાનિ અથવા દુઃખ પહોંચતાં અથવા સુખમાં વિધન પહોંચતાં તથા અપમાનાદિના અનુમાનથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. જેથી હાનિ અથવા દુઃખ પહોંચાડનારને ક્ષણભ્રમમાં દુઃખ અથવા હાનિ પહોંચાડવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. એ ક્રોધનો

દુરપયોગ છે. પરંતુ ક્રોધને સ્વાધિન કરીને અજ્ઞાનીઓ તથા કુમાર્ગિ-
ઓને સુધારવાને માટે ઉચિત માત્રામાં ક્રોધ લેવાય એથી હાનિ થતી
નથી, કિન્તુ એવી દશામાં ક્રોધ આશ્રય થઈ પડે છે અને એ એનો
સદુપયોગ છે. જ્ઞાતી—તથા યજ્ઞક, કોષ્ટ હાનિકારક કામનો
અંતર કરે તો એને ક્રોધ હેમાડીને અંતર દેવામાં અથવા ક્રોધ
દુરાચારીના દુરાચાર છોડાવવા માટે ક્રોધથી એને ધમકાવવો અથવા
એની સાથે મુઠ્ઠા કરવામાં પણ ક્રોધ અનર્થક થતો નથી. ક્રોધ દે એ
ક્રોધ વાસ્તવિક રીતે ક્રોધને હાનિ પહોંચાડવા અથવા ક્રોધ દેવા માટે
કરવામાં આવતો નથી, કિન્તુ ભલાઇને માટે પ્રેમભાવથી કરવામાં
આવે છે. જેવી રીતે પોતાના સંતાન પર પ્રેમયુક્ત ક્રોધ થાય છે, પણ
વાસ્તવમાં એ ક્રોધ નહિ મળે પ્રેમ હોય છે. અર્થાત્ મનને તપાવવું
ન જોઈએ અને અને વંશવર્ત્તીને ક્રોધ કરવાની ટેવ પાડવી ન જોઈએ.

લોભ—તૃષ્ણા—કૃપણતા

સંસારિક પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવામાં સંતોષ ન કરે, કિન્તુ
અર્થશ્યકતાથી પણ અધિક પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવામાં
સંતોષ મનથી લાગી જવું અને સંગ્રહ કરેલા પદાર્થોનો આવશ્યક
કામોમાં ત્યાગ ન કરવો એ લોભનો દુરપયોગ છે. પરંતુ આત્મજ્ઞાન-
પ્રાપ્તિની તૃષ્ણા કરવી, સંસારથી પ્રેમ કરવામાં—સર્વ સાથે ભલાઇથી
વર્તવામાં—તથા પોતાના કર્તવ્યોનું પાલન કરવામાં સંતોષ ન
કરવો એ લોભનો સદુપયોગ છે.

શોક—ચિન્તા—પશ્ચાત્તાપ

એકલા તથા અગ્રાસ સાંસારિક પદાર્થો, ધન, પુત્ર, મિત્ર, બંધુ-
જન, તથા વિવિધ સુખનું ચિંતન કરીને એના આટે શોક કરવો તથા

ઉપરિચિત્ પદાર્થોના રક્ષણ આદિને માટે ઉપયોગ ન કરતાં, કેવલ એની ચિન્તા જ કરવા તથા શોકાધિન બનીને પોતાની કર્તવ્યોમાં ત્રુટિ કરવી એ શોકનો દુરુપયોગ છે. પરંતુ પોતાની કર્તવ્યોને પુરું કરવા માટે ચિન્તિત રહીને ઉદ્યોગ કરવા, પોતાની અદર અતિમ-વિ-મુખ્ય કરનારા રંગેગુણી તમોગુણી ભાવોથી થતા અનર્થોનું ચિન્તન કરીને એનો ત્યાગ કરવામાં યત્નશીલ રહેવું તથા પોતાના કરેલા અનર્થોનો પશ્ચાત્તાપ કરીને પુનઃ એવા અનર્થો ન કરવા સાવધાની રાખવી એ સર્વ શોકની સદુપયોગ છે. ૧૮

મોહ-મમતા

સાંસારિક પદાર્થોમાં મમતા વધારીને એના માટે પોતાનાં પ્રજ્ઞ કર્તવ્યોને ભૂલી જવાં, શરીર તથા એના સંબંધીઓની પ્રીતિમાં ફસાઈને અનર્થ કરવો તથા, કર્તવ્યકર્તવ્યની સાત્ત્વિક બુદ્ધિથી નિર્ણય ન કરતાં અંધ વિશ્વાસમાં ફસાઈને પોતાનાં કર્તવ્યોને ભૂલી જવાં એ મોહનો દુરુપયોગ છે. પોતાના કર્તવ્ય અનુસાર જે સાંસારિક પદાર્થો, યા વ્યવહારોને બાર પોતાની ઉપર છે, અથવા જે વ્યવહારો પોતે સ્વીકાર કર્યા હોય, એ સર્વ જવાબદારીમાં અવિતા સંબંધીઓ, પદાર્થો, તથા વ્યવહારોનું સ્નેહથી સારી રીતે ખાલન કરવું, સ્વાશ્રિતોનું ભરણપોષણ-રક્ષણ-શિક્ષણ તથા એના દુઃખોમાં સ્નેહ-પૂર્વક સહાયતા દર્શાવવી, એ મોહનો સદુપયોગ છે.

ભય

લોકોને પોતાની વિદ્યા, બુદ્ધિ, ઐસ, તપ, ધન, સત્તા અને સામંત્યનો ભય બતાવીને દબાવવા તથા દુઃખ દેવું અને મિથ્યા બતાવોનો ભય બતાવીને લોકોને ભુલાવવા તથા મિથ્યાચીનની

શિક્ષાથી અજ્ઞાનમાં રાખીને સ્વાધિન રાખવા અને સ્વ-કર્તાવ્યપાદન કરવામાં તથા ધાર્મિક વ્યવહારમાં, કલ્યાણના પ્રયત્નમાં રંગેગુણી-તમો-ગુણી પ્રકૃતિના પુરૂષોની નિન્દાદિનો ભય કરવો, એ ભયનો દુરપયોગ છે. પરંતુ ખરાબ કર્મો કરવામાં ભય રાખવો તથા પોતાનાથી અધિક જ્ઞાતી, બુદ્ધિમાન, બલવાન, ધનવાન આદિના વ્યવહારકાર્યમાં ભય રાખીને એની સામે ન થવું એ ભયનો સદુપયોગ છે.

રાગ-પ્રીતિ-આસક્તિ

સાંસારિક પદાર્થોમાં અતિ રસેહ કરીને અષ્ટોપ્રહર નિરંતર મનને એમાં ચોંટાડી રાખવું એ રાગનો દુરપયોગ છે. પરંતુ, શુભ કામોમાં રાગ અને આત્મામાં આસક્તિ રાખવી એ એનો સદુપયોગ છે.

દ્વેષ-ઘર્ષા

પ્રતિકૂલ પદાર્થોમાં તથા પોતાનાથી પ્રતિકૂલ મનુષ્યોની સાથે દ્વેષ કરીને એનો તિરસ્કાર કરવો તથા એને દુઃખ દેવાનો સંકલ્પ કરવો અને શ્રેષ્ઠ સુખી પુરૂષોના સુખને જોઈને બળવું એ દ્વેષ અને ઘર્ષાનો દુરપયોગ છે. પરંતુ પોતાના તથા બીજાના અંદરના આસુરી ભાવોને હઠાવવા માટે એ ભાવોની ઘૂણા કરવી તથા શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતી પુરૂષોના સદ્ગુણોને જોઈને ચિત્તમાં જલન ઉત્પન્ન ન કરતાં એના જેવા બનવાની સ્પર્ધા કરવી એ દ્વેષ યા ઈર્ષ્યાનો સદુપયોગ છે.

માન-સ્પર્હકાર

પોતાની જાતિ, મર્યાદા, ધન ઐશ્વર્ય બલ, વિદ્યા, બુદ્ધિ, રૂપ, યોગ્યતા આદિના ધર્મમાં બીજાનો તિરસ્કાર કરવો, પોતાને શ્રેષ્ઠ, શ્રીમંત અને કુલિન સમજીને બીજાઓને તુચ્છ અને નીચ સમજવા,

પોતાના કૃત્યોની પ્રસંશામાં પુણ્યકાંડ એ સર્વ માનનો દુરપયોગ છે. પરંતુ, તુચ્છ સાંસારિક સુખોને માટે રજોગુણી-તમોગુણી પુરુષોના સાથે દીનતા ન કરવાનું આત્મગૌરવ રાખવું, સ્વાર્થલભી થવું તથા પોતાની પરિસ્થિતિમાં અસ્ત રહેવું, કોઈથી કરીને યા દયાઈને પોતાની કૃત્યક્રમથી ન હલવું, એ માનનો સદુપયોગ છે અને પોતાની પંચભૌતિક શરીરથી પર શુદ્ધ આત્મા સમજવો, એ સાત્વિક અહંકાર છે.

૬-૯-પાખંડ

છળ-કપટ કરીને લોકોને દગા દેવા, પાખંડ અને અશુદ્ધ વ્યવહારથી કોઈને દગા, અંદર એક વાત અને ઉપરથી બીજી વાત કરી વચનો કરવી, ભુલામણી દેવી, એ દંભનો દુરપયોગ છે. પરંતુ દુષ્ટદુરાચારીઓથી પોતાની તથા પોતાની રક્ષામાં આવતારાઓની રક્ષાને માટે ક્યારે ક્યારે દુષ્ટથી છળને વ્યવહાર કરવો એ આવશ્યક તથા ન્યાય સંગત થાય છે. એ છળ કાળને હાની પહોંચાડવાની વૃત્તિથી કરવામાં આવતો નથી, પણ લાભાર્થે કરવામાં આવે છે. ક્યારે ક્યારે મૂર્ખો, બાળકો અને પશુઓને હાનીથી બચાવવા માટે પણ છળ કરવો અને જેમ જેમ બેમાણાઓની ચીમધિ દેવા, માટે મેકર બતાવવી પડે છે તેમ, એ કાળ છળનો સદુપયોગ છે.

શુત હિલયતામસિ

૧-૪ ૦૬ ૦૬

—ગી० અ० ૧૦-૩૬

માનવની માનવલક્ષી સુખાસમાં હિંમતવાનું પણ હિંમતવાનું એવું જોઈએ છે. માનવની માનવલક્ષી સુખાસમાં હિંમતવાનું પણ હિંમતવાનું એવું જોઈએ છે. પરમેશ્વર હું.

હિંસા

મન, વાણી તથા શરીરથી ક્રોધને પીડા પહોંચાડવી અથવા ક્રોધની આજ્ઞાઓમાં વિધન નાખવું એ હિંસાનો દુરુપયોગ છે. પરંતુ, પરિણામનું મોટું સુખ અથવા મોટો લાભ પહોંચાડવાની વૃત્તિથી એકવાર થોડા વખતને માટે ક્રોધને કષ્ટ દેવામાં આવે તો એ હિંસા નહિ—હિંસાનો સદુપયોગ છે. જે રીતે ગુમડાને મટાડવા માટે ચિરા દેવાની પીડા કરવી, ભયાનક રોગથી બચાવવાને માટે ઇન્જક્શન દેવું, અજીર્ણના રોગીનું ભોજન લઈ લેવું, દત્તાદિ. એ રીતે ક્યારે એવો અવસર આવે છે કે ઉચ્ચ કોટીના જીવોની રક્ષાને માટે હીન કોટીના જીવોને મારવા એ આવશ્યક થઈ પડે છે. જેમ, સિંહ અથવા પાગલ કુતરા આદિથી મનુષ્યોના પ્રાણ બચાવવા માટે એને મારવા આવશ્યક ગણાય છે તેમ. એ રીતે ક્રોધ હત્યારે ભલે મનુષ્યોની હત્યા કરવા ઉદ્ધત થાય અને અન્ય ઉપાયોથી નિવૃત્ત ન થાય તો એ ભલા મનુષ્યોની પ્રાણરક્ષાને ખાતર હત્યારાને મારી નાખવો એ હિંસામાં ગણાતું નથી.

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

—ગી૦ અ૦ ૪-૮

અર્થ—ભલા મનુષ્યોની રક્ષા તથા દુરાચારીઓના વિનાશના હેતુથી તથા ધર્મની સ્થાપનાને માટે હું યુગયુગમાં અવતાર ધારણ કરું છું.

અસત્ય

જીહ્વું બોલીને બીજાને દગ્ગ દેવો, હાનિ પહોંચાડવી અથવા માનસિક કષ્ટ દેવું, એ મહા પાપ છે; એ અસત્યનો દુરુપયોગ છે. પરંતુ દુરાચારીઓથી ભક્ષા મનુષ્યોની રક્ષા કરવામાં અથવા લોક-હિતને ખાતર જે ક્યારેક જીહ્વું બોલવું પડે, જેમાં કોઇનું નુકસાન કરવાની વૃત્તિ ન હોય, એ અસત્યનો સદુપયોગ છે.

સંશય

પરમાત્મા અથવા પોતાના સ્વરૂપના સત્તાઓક્ત સત્યતાનમાં તથા પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરવામાં તથા પોતાના નિશ્ચયમાં સંશય અથવા શંકા કરતા રહેવું, એ સંશયનો દુરુપયોગ છે. પરંતુ, જાણ્યા-વિના હરકોઇ મનુષ્યનાં વાક્યો, આચરણો તથા વ્યવહારોની સત્યતાના વિષયમાં શંકા કરીને એનો સારી રીતે વિચાર કર્યા પછી નિશ્ચય કરવો, એ સંશયનો સદુપયોગ છે.

અપક્ષતા

પોતાનાં કર્તવ્યકર્મોમાં મન ન લગાડતાં, મન, વાણી અને શરીરદ્વારા નિરર્થક ચેષ્ટાઓ કરતા રહેવું અને અનેક પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પ ઉદાવતા રહેવું, એ અપક્ષતાનો દુરુપયોગ છે. પરંતુ પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ સ્ફુર્તિ અને ચતુરાઇની સાથે એક પછી એક કરતા જવું, એ અપક્ષતાનો સદુપયોગ છે.

પાણ્ય (રૂક્ષતા) અને સ્તબ્ધતા (કઠોરતા)

વ્યવહારમાં બીજાની સાથે મૃદુતા અને નમ્રભાવ ન રાખતાં રૂક્ષતા અને કઠોરતાનો ભાવ રાખવો, વાણીયા રૂક્ષ અને કઠોર વચન કહેવાં તથા શરીરથી રૂક્ષ અને બીજાઓને દુઃખ દેનારી ચેષ્ટાઓ

કરવી, એ એનો દુરુપયોગ છે. પરંતુ મુખ્યત્વે અને દુષ્ટને સુધારવા અર્થે રક્ષતા અને કઠોરતા દર્શાવવી, એ એનો મુદ્દપયોગ છે.

આત્મસંભાવના

પોતાના મનમાં પોતાની તથા પોતાની સંબંધીઓની ગુણોની શ્રેષ્ઠતાની તથા કર્મોની વડાઇનો વિચાર રાખીને વાણી અને શરીર દ્વારા એને પ્રભાવિત કરવા તથા ખીજ લોકોથી પોતાની વડાઇ કરીને પ્રસન્ન થવું, અભિમાન કરવું અને ખીજઓને તુચ્છ, હીન, નિર્બળ સમજીને તિરસ્કાર કરવો, એ આત્મ-સંભાવનાનો દુરુપયોગ છે. પરંતુ હીનતાથી ખીજઓના આશ્રિત ન રહેતાં પોતાનામાં મસ્ત રહેવું, પોતાને સ્વાવલંબી અને આત્મસંતુષ્ટ બનાવના, એ આત્મસંભાવનાનો મુદ્દપયોગ છે.

દ્વિતીય કર્તવ્ય

મનુષ્યનું બીજું કર્તવ્ય પોતાના શરીરપ્રતિ છે ; કારણ કે આ શરીરમાં રહીને જ જીવ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે તથા આ શરીરથી જ સંસારરૂપી નાટકનો ખેત્ર કરી શકાય છે. એ માટે સાત્ત્વિક આહારદ્વારા એનું પોષણ કરીને તથા સ્વચ્છ રાખીને એને આરોગ્ય, સુદૃઢ અને બળવાન બનાવી રાખવું જોઈએ.

बलबलवतामस्मि कामराग विवर्जितम् અર્થાત્ “કામવાસના, રાગ અર્થાત્ વિષયાસક્તિ એ બન્નેથી વર્જીત બલવાનોનું બળ હું છું.” શરીરથી સાત્ત્વિક વ્યવહાર તથા શુભ કર્મ કરીને આત્મિક ઉન્નતિ કરવી, એ સર્વ મનુષ્યોનું કર્તવ્ય છે.

આહાર

આહાર સાત્ત્વિક, દેવસ્ય શરીરનું પોષણ કરવા, આરોગ્ય બલવાન તથા સુદૃઢ બનાવી રાખવાની દ્રષ્ટિથી કરવો જોઈએ. દેવસ્ય જીવ્હા ધન્ધિયના સ્વાદને ખાતર નહિ, જીવ્હાના સ્વાદને ગોણ ગોણીને બધાં સુધી બટી શકે ત્યાં સુધી સાદું જોજન કરવું જોઈએ. સાત્ત્વિક આહાર આયુ, વિતેકશક્તિ, બળ, આરોગ્ય, સુખ, પ્રીતિવર્ધક, રસદાર, ચીકણું, અધિક રહેવાવાળો, હૃદયને શક્તિ દેનાર અને શુદ્ધ હોય છે. ચોખ્ખા, મૃદુ, મગની દાળ, દધિ, દહીં, ખસ, આપણ.

ધૂત, તાબું શાક, ફલ, આદિ, સાત્ત્વિક આહાર શુદ્ધ કરેલ તથા સારી રીતે પકાવેલ, અર્થાત્ જોટલા આરામથી પચી જાય એટલા નિયમિત સમયપર જ કરવો જોઈએ.

રજોગુણી—તમોગુણી આહાર ભરચક ન ખાવો જોઈએ. અતિ કડવા, અતિ ખાટા, અતિ ખારા, અતિ ગરમ, (ખાજો એવા) અતિ તિખા, અતિ શુષ્ક, દાહ ઉત્પન્ન કરનાર તથા જેના ખાવાથી દુઃખ, શોક અને રોગ પેદા થાય, અર્થાત્ અધિક માંત્રામાં તથા અનિયમિત રૂપથી, અનેક વખત અસમયે ખાવું, દુઃખથી પચે એવો, વારસી, નિરસ, દુર્ગંધયુક્ત તથા ખારી ચડેલા એકથી અધિક વખત સંસ્કાર કરેલી (ખાવા આદિ) આહાર સામગ્રી ખરાબ અને બુદ્ધિને હાનિ પહોંચાડનાર તથા મેલો આહાર એ રાજસી—તામસી આહાર છે.

પાણી પવિત્ર, સ્વચ્છ, ગળેલું, મિષ્ટ, અતિ ઠંડુ નહિ તેમ અતિ ગરમ નહિ, એવું પીવું જોઈએ.

કોઈ પ્રકારનું વ્યસન, માદક પદાર્થ, ધુમ્રપાન, ઘરફ, લેમન, સોડાવોટર આદિ અજીણી ખાવાપીવાની વિદેશી ચીજો તથા રોગ વિના ઔષધી સેવન આદિથી વચિત રહેવું જોઈએ. વર્તમાન સમયમાં આહારની વ્યવસ્થા એટલી ખગડી ગઈ છે, કે સાત્ત્વિક આહાર તરફ લોકોનું અત્યંત ઓછું ધ્યાન રહે છે. વિશેષમાં લગ્ન, કારજ આદિના નૈમિત્તિક ભોજન તો રજોગુણી-તમોગુણી ભાવોથી ભરેલા રહે છે. ખાદ્ય સામગ્રીમાં સાત્ત્વિકતા જરા પણ હોતી નથી. કિન્તુ રજોગુણી-તમોગુણી પદાર્થ પૂર્ણતઃ વિદ્યમાન રહે છે. એ ભોજનથી ખાનાર અને ખવરાવનારને દુઃખ, શોક અને રોગ અવસ્થા થાય છે.

અને જોગમેલર કસમાં પ્રીતિના સ્થાનમાં પરસ્પર વૈભવસ્વતી પુદિ
 યજ્ઞાતિ છે. જોગમેલર કસમાં પ્રીતિના સ્થાનમાં પરસ્પર વૈભવસ્વતી પુદિ
 યજ્ઞાતિ છે. જોગમેલર કસમાં પ્રીતિના સ્થાનમાં પરસ્પર વૈભવસ્વતી પુદિ

શરીરને શીત, ઉષ્ણ, તથા રોગાદિકથી ગતિવિવા મટિ તથા
 લગભગ નિવારણને માટે, સમાજની તથા સ્વયં પોતાની મર્યાદાની
 અનુસાર વસ્ત્ર પહેરવે જોઈએ. હાલના દેખાવની સુસ્ફુર્તિ સ્વધારવા
 માટે નહિ. યથાશક્તિ મેષ્ટિ, પ્રાણ, અને સ્વચ્છ પ્રજાપિતરવાનું
 ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. કેવલ દેખાવની ચટક-મટકને માટે વસ્ત્રો પર
 વ્યય ન કરવો જોઈએ.

વ્યાયામાદિ વિહાર

શરીરમાં બધા અને દ્રઢતા રાખવા માટે શકિત મુજબ શુશ્રિષ્ઠ
 અવસ્થા કરવો જોઈએ. ઉત્પાદક પરિશ્રમનો અવસર હોય તો એવો
 શ્રમ કરવો જોઈએ; નહિ તો વ્યાયામ નિયમમૂલક કરવો જોઈએ.
 અમીરીમાં સુસ્તક રહીને શરીરને શિથિલ ન કરવું જોઈએ. સત્કારી
 આદિમાં ખેડીનો જવાબદારીમાં કોઈકો અસક્ત ન થવું જોઈએ.
 કે પગે ચાલવાની ટેવ મટી જાય તો પગે ચાલવાની ટેવ પાછી
 ચાલવામાં દુઃખ શામક માટે શરીરને સ્વચ્છતાથી રાખવું જોઈએ. પણ
 યથાશક્તિ સાદા ખાનપાન, રાખવું જોઈએ. કેટલીક વખત પડતાં
 પરવશતા ન રહે. ધનિયોના વિષયલોગમાં આસક્ત બનીને તલ્લીન
 મેંદુલ જોઈએ. શ્રીમંત્રો પ્રિય પદાર્થો જોવાની, કાનોથી પ્રિય
 સ્વરો અસાધ્યવાની, પ્રીતિથી સુગંધિત પદાર્થો સુગંધવાની,
 સ્વચ્છતા સુગંધ પદાર્થો સુગંધવાની, સ્વચ્છતા સુગંધવાની, સ્વચ્છતા
 રસસ્વાદના કસમાં પ્રીતિના સ્થાનમાં પરસ્પર વૈભવસ્વતી પુદિ

પ્રાપ્તી ભોધને, કે એના ન મળવાથી, ચિત્તમાં વિષય સ્થાયી થઈ ઉપરોક્ત ભોગ્ય પદાર્થ અધિક પ્રયાસ વિના પ્રાપ્ત થાય. આમ ગુણવાનોના ગુણ તથા કારીગરોની કલા-કૌશલ્યતાની રક્ષાને માટે અથવા વ્યવસાયીઓને સહાયતા દેવા માટે વ્યવહારમાં સાવધું ઉચિત જણાય તે, એને અનાસક્ત બુદ્ધિથી ભોગવવામાં હોતી નથી.

इन्द्रियस्येन्द्रियार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्नवन्नमागच्छेतां तस्य परिपन्थिनौ ॥

—ગી૦ અ૦ ૩-૩૪

અર્થ--ઇન્દ્રિયોના પોત-પોતાના વિષયોમાં રાગ અને દ્વેષ સ્વભાવથી જ થાય છે (એ માટે એ સંજ્ઞા છુટી શકતી નથી), પરંતુ એને વશ ને થયું બેઠાએ. વશ થવાથી મનુષ્ય સ્વકર્તવ્યથી વ્યુત થાય છે.

પરંતુ, એને નિરન્તર ભોગવવા માટે પ્રયાસ કરવો અને એના માટે સિન્તિત રહેવું, એથી મહાન અનર્થ થાય છે અને એ સત્ય સુખમાં અધિક બાધક નિવડે છે; કારણ કે વિષય-ભોગનું સુખ રાજસી હોવાથી પરિણામ મહા દુઃખદાયક હોય છે.

विषयेन्द्रियसंयोगाच्चतदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥

ગી૦ અ૦ ૧૮-૨૮

અર્થ--ઇન્દ્રિયો અને એના વિષયોના સંયોગથી તત્ત્વનરે (અધિક ભૌતિક) સુખ રાજસ્ય કહેવાય છે. એ પ્રપન્ન તો અમૃત-તત્ત્વ પ્રતિત થાય છે, પરંતુ એનું પરિણામ વિષમમત્વ આવે. એ

યે હિ સંસ્પર્શજા ભાગા દુઃસ્વપ્નોનય એવ વે ।
આયન્તવન્તઃ કાન્તેય તત્તેષુ રમતે બુધઃ ॥

—ગીતા ૬૦-૨૨

અર્થ—જો તમે સંસ્પર્શજા ભાગોમાં રમવાનું કરો તો તે સ્વપ્ન જેવું જાય છે. આથી બચવા માટે આયન્તવન્તઃ કાન્તેય તત્તેષુ રમતે બુધઃ એવું કહેવાય છે. હે કાન્તેય ! બુદ્ધિમાન મનુષ્યો એમાં રત થતા નથી.

નિત્યકર્મ

સવારે સૂર્યોદય પૂર્વે ઉઠી, શય્યાત્યાગ પહેલાં પરમાત્માનું સ્મરણ-ધ્યાન કરવું. પછી શોય, દન્તન, સ્નાન આદિથી શરીરના સર્વ અંગોને સાફ અને શુદ્ધ કરવા ઉપરાંત ઇશ્વરોપાસના, અંતઃકરણની શુદ્ધિ અર્થે, સ્વકર્તવ્ય સમજીને સાત્ત્વિક ભાવથી કાઈ ક્ષત્રી આશા ન રાખીને અવ્યય કર્મી બનવાનું.

— ઇશ્વરોપાસના

ઉપરનું શ્રેષ્ઠ રૂપ પ્રણવ અર્થાત્ ઐકાર છે. “**ૐમિત્યે-
કાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્ મામનુસ્મરન્**” (ગીતા અ. ૮-૧૩)
એકાક્ષર બ્રહ્મ ઐકારનો જૂપ અને સ્મરણ કરવું બેઠાએ.

એ માટે ‘ૐ’ ની ઉપાસના સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ જો કોઈના મનમાં લીધેલા પોત-પોતાની રૂચિ અનુસાર સાક્ષર અથવા નિરાક્ષર ઉપાસના કરી શકાય તો તે શ્રેષ્ઠ છે. આથી મુક્તિનું સાધન બને.

+ જાણેલા માહિતી અનુસાર દંતકર્મનો (Tooth Powder)નો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ.

અથવા ધ્યાનદાતા કરે, પરંતુ પોતાના પ્રયત્નને એકદેશમાં સમ-
જવા લેછએ. કિન્તુ, સર્વવ્યાપી, અગમ્ય, જગદીશ્વર, જગત્તિ-
યંતા, જગદાધાર, સર્વસ્રષ્ટા, સર્વશક્તિમાન આદિ ગુણોનું ચિન્તન
કરેલે મહાપ્રસાદની-કરવી લેછએ.

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈર્ઘ્ય પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ॥

ભજન્ત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥

—ગી૦ અ૦ ૬-૧૩

અર્થ—દૈર્ઘ્ય પ્રકૃતિનો આશ્રય લેનાર મહાત્મા લોકો સર્વ
ભૂતોનો અવ્યય અને આદિસ્થાન ભને જાણીને અનન્ય ભાવિથી માફ
લગન કરે છે.

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે મામબુદ્ધયઃ ।

પરં ભાવમજાનન્તો સમાવ્યયમનુક્તમ્ ॥

—ગી૦ અ૦ ૭-૨૪

અર્થ—મૂઠા લોકો આમારો શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તરોત્તમ તથા અવ્યય
રૂપને ન જાણતાં, ભને-અવ્યક્તને વ્યક્ત (મહાત્મા) માને છે.

અવજ્ઞાનન્તિ માં મૂઠા માનુષો તનુમાશ્રિતમ્ ।

પરં ભાવમજાનન્તો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥

—ગી૦ અ૦ ૮-૧૧

મેઘાશા મેઘકર્માણો મેઘજ્ઞાના વિવેતસઃ ॥

સાક્ષીમાસુરીચક્ત્ર પ્રકૃતિ મોહની શ્રિતાઃ ॥

—ગી૦ અ૦ ૯-૧૨

અનુપ્રેક્ષેને રહ્યા અને જણાવે છે પદાર્થ સાક્ષારણ્ય સ્થિતિના લોકાને
પણ સહજમાં જ માટે, માધ્યમ છે, એવી પ્રેમયુક્ત સેવા કરે છે,
જે નિયત ચિત્ત પુરસ્ક્રમી લક્ષિતયુક્ત ભેટને હું (પ્રસન્નતાપૂર્વક)
મહણ કરું છું.

સમોડહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્રેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તૈષુ ચાપ્યહમ્ ॥

—ગી૦ અ૦ ૬-૨૬

અર્થ—સર્વ ભૂતોમાં હું એક સમાન છું. મને (કોઈ પણ
પદાર્થ) અપ્રિય અને કોઈ પ્રિય એમ નથી. જે લક્ષિતપૂર્વક મારે
ભજન કરે છે, એ મારામાં અને હું એનામાં રહું છું.

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।

પુષ્ણાણિ ચૌષથીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૫-૧૩

અર્થ—પૃથ્વીની અંદર રહીને સર્વ ભૂતોને હું પોતાના
તેજથી ધારણ કરું છું. રસાત્મક ચન્દ્ર યનીને સર્વ ઓપશિઓ અર્થાત્
વનસ્પતિઓનું પોષણ હું જ કરું છું.

એ માટે જ્યારે સંસારનો કોઈ પણ પદાર્થ એનાથી સંબંધ
નથી, ત્યારે એની કૃતિની સાથે પદાર્થ અથવા ભોગ્ય સામગ્રી, રાખતો
માત્રની ઉપાસનાથી એ પ્રસન્ન થતા નથી. પદાર્થ તો સાંસારિક લોકોની
આવશ્યકતાઓ પૂરી કરવાને માટે હોય છે. એટલે જેની પ્રાપ્તિ
પદાર્થ હોય એને એ પદાર્થોથી દેહધારીઓની આવશ્યકતાઓ પૂરી

करवी नोभ्यः। ईनामभ्यस्तमानास्तथा उच्यते। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।
 सर्व प्राणीभ्योना देहमां हि विवेकीयते। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।
 अहं वैश्वानरो भूम्नः पशुमिदं देहमाश्रितम्। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।
 प्राणापानसमायुक्तः पञ्चमयः सत्वविशुद्धिः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।

। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।

अर्थः । नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।
 देहमां रंभुंभुं अने प्राण अपान वायुयी युक्त अनीते आर प्रका-
 रनां अनीते (नोभ्यः पदार्थो) ते पश्यावुंभुं (नोभ्यः पदार्थो) ।

। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।
 सावित्री लक्षितः आ प्रकरमी होवी नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।

। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।
 अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।
 निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥

। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।
 सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः

। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।
 मय्यर्पितमनेन बुद्धिर्बो मत्प्रसादमेव विनियमः

। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।
 यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।
 हवामिषभयादुवेगैर्मुक्ता यः स च मे प्रियः ॥

। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।
 अनपक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनेह गव्यक्षः

। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।
 सारारम्भप्रत्यूषागी यो मदभक्तः स मे प्रियः ॥

। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।
 हो नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।

। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।
 । नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः। नोभ्यः।

સમઃ જ્ઞાતૃ ચ મિત્રં ચ તથા માત્રાપમાનયોઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેષુ સમઃ સંકુલિવર્જિતઃ ॥

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિમૌની સન્તુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।

અનિકેતઃ સ્થિરપતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥

યે તુ ધર્મમૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।

શ્રદ્ધાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયાઃ ॥

—ગી० અ० ૧૨-૧૩ થી ૨૦

અર્થ—જે કાંઈ પ્રાણી સાથે દ્વેષ નથી કરતા, સુખીની સાથે મિત્રતા અને દુઃખીપર ક્રોધ કરે છે, સાંસારિક પદાર્થોમાં મમત્વ બુદ્ધિ અર્થાત્ અહંકારથી રહિત છે; સુખ-દુઃખમાં સમાન રહેનારા અને ક્ષમાશીલ છે; સદા સંતુષ્ટ રહેનારા, સમત્વ બુદ્ધિમાન, સંયમથી રહેનારા તથા અધ્યાત્મ જ્ઞાનમાં દ્રઢ નિશ્ચય રાખવાવાળા, મન અને બુદ્ધિ જેને મારામાં લગાવી દીધી છે, એ મારો ભક્ત મને પ્યારો છે.

જેથી લોકોનાં મન, વાણી અને શરીરથી કાંઈ પ્રકારનો ક્રોધ થતો નથી તથા એ પ્રકારે લોકોથી જેને ક્રોધ પ્રાપ્ત થતો નથી, અર્થાત્ લોકોથી જેનું ચિત્ત (મન, વાણી અને શરીરના પૃષ્ઠાયુક્ત ભાવોથી) ઉદ્વેગને પ્રાપ્ત નથી થતું, હર્ષ, ઇર્ષ્યા લય અને વિષાદથી જે અલિપ્ત છે, એ મને પ્રિય છે.

ખીજઓપર નિર્ભર ન રહેનારા, અંદર અને બહાર પવિત્રતા રાખનારા, સ્વકર્તવ્યમાં કુશળ, ક્ષમા વિષયમાં ઉદાસીન, કાંઈ પ્રકારના વિચારથી અપ્રયત્ન ન કરનારા તથા જેણે એવા સંપારકો આત્માની

દીધા છે, કે જેથી પોતાના વાસ્તવિક કર્તવ્ય, અર્થાત્ આત્મોન્નતિમાં વિધન પહેંચે, એ મારા ભક્ત મને પ્યારો છે.

જે હુર્ષના અવસરે આત્મ આહવાદિત નથી થતા અને આપસિમાં અત્યંત હુમ્મીન નથી થતા, શોકના અવસરે શોક નથી કરતા અને પદ્ધર્થોની પ્રાપ્તિની ઉત્કટ ઇચ્છા નથી રાખતા અને જેણે કર્મનાં શુભ અને અશુભ ફલ મનથી ત્યાગી દીધાં છે, એ ભક્તિમાન પુરુષ મને પ્રિય છે.

શત્રુ, મિત્ર, માન, અપમાન, શિત, ઉષ્ણ, સુખ, દુઃખમાં જેનું અંતઃકરણ વિકારયુક્ત ન થતાં સમાન રહે છે તથા જેની ક્રાધમાં પણ આસક્તિ નહિ, જેને નિન્દા અને સ્તુતિ બન્ને બરાબર છે, મિત્રભાષી, અર્થાત્ જે નિષ્પ્રયોજન વસ્તુમાં નથી આરતી અને જેની પોતાની પરિસ્થિતિ હોય એમાં સંતુષ્ટ રહેનાર, ક્રાધ વિશેષ સ્થાનમાં જેને આસક્તિ નહિ તથા જેનું ચિત્ત સ્થિર છે, એ ભક્તિમાન પુરુષ મને પ્યારો છે. એ રીતના અમૃતતુલ્ય ધર્મની અનુસાર જે શ્રદ્ધાયુક્ત આચરણ કરે છે, એવા મારા પરાયણ ભક્ત મને અત્યંત પ્રિય છે.

ઉપાસના આ પ્રકારની હોવી જોઈએ. એથી વિપરિત વ્યવહાર કરતાં કેવલ દેખાવનાં પૂજન, પાક, જપ, તપ, તીર્થ, વ્રત, અનુષ્ઠાનાદિ—જેમાં સ્વયં સ્વ-શરીર, કુદુંગ તથા અન્યજોમને શારીરિક તથા માનસિક પીડા હોય, અત્યંત પ્રયાસ હોય, ચિત્તની એકાગ્રતા ન રહે તથા ક્રાધ પ્રાણીની જાનિ, તિરસ્કાર અથવા અપમાન સંતુ હોય—જેવી ઉપાસના દ્વાલિક અને આસુરી લાવની થાય છે.

અશ્વાસવિહિંસોરં તપ્યન્તે ચે તપે જનાઃ ।

દમ્માઈકાર સંયુક્તાઃ કામરાગભલાન્વિતાઃ ॥

૧૩૧

—ગી૦ અ૦ ૧૭-૬

કથિયન્તઃ શરીરસ્થં મૃતગ્રામમચેતસઃ ।

માં તૈવાંતઃ શરીરસ્થં તાન્નિવદ્ધ્યામુરનિશ્ચયાન્ ॥

અર્થ—જો સોડો દુર્લભ અમિ અહાં કરીયુક્ત અમી, કામ અમી

અસકિતથી હોયને, સાંસ્થવિદ્ધ ધોર તપ કરે છે, જે શરીરના પંચ મહાભૂતોના સમુદાય તથા શરીરની અંદર રહેતો રા મને પણ કષ્ટ દે છે, અને અધિવેશ્ય અને આચુરી બુદ્ધિના બાળુ !

મૃદગ્રાહેણાત્મેનો યત્પીડયા ક્રિયતે તપઃ ।

પરસ્યોત્સાદનર્થે કાલત્ત્વામસમુદાહતયઃ ॥

—ગી૦ અ૦ ૨૭-૨૬

અર્થ—મૃદતાના આગ્રહથી સ્વયં કષ્ટ ઉડાવીને અથવા બીજાને એને સંતાવવાના હેતુ (નરણ-મારણ આદિ કર્મોદ્ધાર) થી કરેલું તપ તામસ-કહેવાય છે.

સાંસારિક દુલોની આશાથી કરેલી ઉપાસના પણ સાત્વિક નથી હોતી, કિન્તુ રાજસી હોય છે. એ ન કરતી બેદરશી.

કામસ્તૈસ્તૈહ તજ્ઞાનાઃ પ્રપચન્તેઽય દેવતાઃ ।

તં તં નિયમ માસ્થાય પ્રકૃત્યા નિગ્રતાઃ સ્વસઃ ॥

—ગી૦ અ૦ ૨૭-૨૭

અન્તવચ્ચુ પચન્તેર્જાતર્હર્મ્યસ્પર્શમેર્જાન્કીર્ણાન્કાન્

દેવાત્ પચયોત્તોચાન્નિવાપચયત્તાઃ પાટિન્ન પ્રાચ્ચિમત્ત્

૨-૨૬ ૦૪ ૦૧.— —ગી૦ અ૦ ૭-૨૩

અર્થ—પોત-પોતાની પ્રકૃતિના નિયમાનુસાર બિન્ન બિન્ન (સ્વર્ગ, ભૂમિ, દેવતા) પ્રમુખ સ્થાનો, પામવા જાણેલા, ભેદ, વિભિન્ન ઉપાસનાના નિયમોનું પાલન કરીને સુદઃ, સુખ, દેવતાઓને મોકળા મોકળા પડેલાં પડેલાં એ આદ્ય પ્રકૃતિમાં લોકોને સળતાઈ, ક્રુર, નાશવાન હોય છે. દેવતાઓને બાળનારા એવી પ્રાપ્તિ જાય છે અને મારો બકત એ પ્રાપ્ત થાય છે.

અભિસન્ધાય તુ ફલં દમ્ભાર્થમપિ ચૈવયત્ ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं मे वद विद्वि राजसभ ॥

—ગી० અ० ૧૭-૨૨

અર્થ—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે ફલની ઇચ્છાથી યા દંભના હેતુ પૂર્વક અર્થાત્ લોકદેખાવતો યજ્ઞ કરવામાં આવે છે એ રાજસીય જાય ! ઉપાસના કરવા માટે ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા હોય છે.

यजन्ते सात्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसा : ।

भेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥

—ગી० અ० ૧૭-૪

અર્થ—સત્ત્વગુણી લોકો (અન્તઃકરણની શુદ્ધિને માટે) દેવો અર્થાત્ જેનામાં દૈવી સંપત્તિ પૂર્ણરૂપથી વિદ્યમાન હોય, એકું બળન પૂજન માત્વિક લાવથી કરે છે. રજોગુણી લોકો સાંસારિક લોકોની પ્રાપ્તિને માટે રાજસલાવથી તથા રજોગુણી સામગ્રીઓ દ્વારા મદ્ય, રાક્ષસો અર્થાત્ જેમાં રાક્ષસી આશુરી સંપત્તિ ભરી હોય એનું બળન-પૂજન કરે છે અને તમોગુણી લોક શોક, મોહ, લોભ અને ભયને વશ બની અથવા લોકોને હાની અથવા કષ્ટ પહોંચાડવા માટે

મણિદાન તથા ઇન્દ્રોની હિસાબદાસ પરોક્ષાન્તે તથા કૈાતિક ૭૪
પદાર્થોનાં જાનન-પૂજન કરે છે. પોતા પોતાનાં પુણ્યોનાં ફળો
પોતા-પોતામાં છુદેવમાં પુણ્ય તઃ શ્રદ્ધા રાખતાં, ખીજાઓનાં કાંઈ
નિન્દા યા અનાદર ન કરેવો જોઈએ. સર્વના દેવોમાં પોતાના છુદે-
દેવને વ્યાપક જોવા જોઈએ ; કારણ કે સકળ ચરત્યર સૃષ્ટિમાં એકજ
પરમાત્મા યોત-જોત હરેલા છે.

મત્તઃ પરતર્દ નાન્યત્ કિંચિદસ્તિ યજ્ઞય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્ર મણિગણા ઇવ ॥

—ગી૦ અ૦ ૭-૭

અર્થ—હે ધનંજય ! મારાથી દૂર કાંઈપણ નથી. આ સર્વ
સંસાર દોરામાં પરોવેલા મણિઓની પેઠે મારામાં ગુંથેલો છે.

યેડપ્ય-યદેવતા ભક્તા યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેડપિ મામેવ કોન્તેય યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥

—ગી૦ અ૦ ૬-૨૩

અર્થ—હે કોન્તેય ! અન્ય દેવતાઓનું શ્રદ્ધાપુરૂષ પૂજન
કરનારા પણ માંજળ પૂજન કરે છે. પરંતુ એ પૂજન વિધિહીન
હોય છે.

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં મોક્તા ચ પ્રશુરેવ ચ ।

ન તુ મામભિજાનન્તિ તત્ત્વેનાતશ્ચ્યવન્તિ તે ।

—ગી૦ અ૦ ૯-૨૪

અર્થ—કારણે સર્વ મનોનો ભોક્તા એને સ્વામિજીનું છે. કિન્તુ એ તત્વતઃ મને નથી બાંધતા, એટલે એ મધ્યા કરે છે.

ઉપાસના એકાગ્ર ચિત્તથી કરવી જોઈએ. મનમાં કિંદ્રા બાંધતા રહેવું અને ઉપરથી ઉપાસનામાં કલાકો પૂરા કરવાનો દેખાવ કરવો એ દંભ છે.

માતા-પિતા અથવા એના અભાવમાં જે એના સ્થાનમાં મોટો હોય, ઘરમાં પૂજ્ય હોય, એનો ચરણ-સ્પર્શ તથા નમસ્કાર ભક્તિપુર્વક કરવો, એને પ્રત્યક્ દેવ, તીર્થંકર સમજવો અને સમસ્ત વ્યવહારમાં એની યુક્તિ આદર સત્કાર કરવો જોઈએ.

જોજના વખતે એ અતિથિ (શાસ્ત્રોમાં વર્ણિત લક્ષણો વાળા) આવી ચડે તો એને શ્રદ્ધા પુર્વક પોતાની યોગ્યતાનુસાર ભોજન અવશ્ય કરાવવું. પરન્તુ દુબ્ધ, દુરાચારી લોકો પાખંડ કરીને અતિથિનો સ્વાંગ સજીવે આવે તો એને અતિથિ ન સમજવો જોઈએ.

આજીવિકાનો વ્યવસાય

પોત-પોતાના વર્ણાનુસાર અથવા જે વ્યવસાય સ્વીકાર કરી લીધો હોય, એને કર્તવ્ય સમજીને સત્યતાની સાથે સારી રીતે યુક્તિ અને શક્તિપુર્વક ઉત્સાહસહિત કરવો જોઈએ. આ સંસારના ખેલમાં જે બ્રાહ્મણ શરીરનો પાંડ પોતાને મળ્યો હોય તો બ્રાહ્મણકર્તવ્યનું સારી રીતે પાલન કરવું જોઈએ.

શમે દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાન્તિરર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ।

—ગી. અ. ૧૮-૪૨

અર્થ—મનને સંયમ, ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્ર, આંતર, બાહ્યની પ્રવિવતા, તપ (ગી. અ. ૧૭. શ્લો. ૧૪—૧૭. માં વર્ણવેલું) શાંતિ અને સરળતાની સાથે જ્ઞાન (પરમાત્માનું જ્ઞાન) વિજ્ઞાન (સાંસારિક પદાર્થોનું જ્ઞાન) દ્વારા આસ્તિક્યુદ્ધિથી (સંસારના) કાર્ય (લોકસેવા) કરીને એ દ્વારા આજીવિકા કરવી, એ બ્રાહ્મણનું કર્તવ્ય છે.

જે ક્ષત્રિયનો પાઠ હોય તે—

ઔર્ધ્વે તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।

દાનમીશ્વરભાવશ્ચ જ્ઞાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૮-૪૩

અર્થ—શુરવીરતા, તેજ, ધૈર્ય, નીતિ, કુશલતા, યુદ્ધમાં પાછળ ન હટવું, દાનવીરતા તથા ઇશ્વરભાવ અર્થાત, ઇશ્વર તરફ પ્રેમ, ન્યાય, દંડ અને દયાપુર્વક પ્રજાપાલન દ્વારા સાંસારિક વ્યવહાર (લોકસેવા) કરીને આજીવિકા કરવી, એ ક્ષત્રિયનું કર્તવ્ય છે.

જે વૈશ્યનો પાઠ હોય તે—

કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ ।

અર્થ—ખેતી, ગાય આદિ પશુપાલન અને વાણિજ્ય (વ્યાપાર) દ્વારા સાંસારિક વ્યવહાર (લોકસેવા) કરીને આજીવિકા કરવી એ વૈશ્યનું કર્તવ્ય છે.

જે શુદ્રનો પાઠ હોય તે—

દગ્નિવર્તાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજન્ ॥

અર્થ—સેવા કરવી અર્થાત્ શિષ્ય અને નોકરી આદિ દ્વારા સંસારના વ્યવહાર (લોકસેવા) કરીને આજીવિકા કરવી એ શુદ્ધનું કર્તવ્ય છે.

વ્યવસાય લૌકિક દૃષ્ટિથી ઉચ્ચ હોય. યા નીચ, પણ એમાં અભિમાન યા ગજાનિ ન કરવી, કારણ કે સંસારના વ્યવહારને માટે નાના-મોટા, ઉચ્ચ નીચ, સર્વ વ્યવસાય એક સમાન આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે. એટલે જે વ્યવસાય પોતાના હિસ્સામાં આવ્યો હોય એને શ્રેષ્ઠ સમજીને, સારી રીતે પ્રસન્નતા પૂર્વક કરવો જોઈએ. સાથે સાથે બીજાઓના વ્યવસાયની ધૂણા ન કરવી જોઈએ.

શ્રેયા-સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્વિષમ્ ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૮-૪૭

સહજં કર્મ કૌન્તેય સદોષમપિ ન ત્યેજત્ ।

સર્વારમ્ભા હિ ક્ષેપેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાદૃતાઃ ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૮-૪૮

અર્થ—સારી રીતે પાલન કરવામાં આવેલા પર ધર્મની અવેશા સ્વધર્મ અર્થાત્ ચતુર્વર્ણવિહિત કર્મ વિગુણ અથવા સદોષ હોવા છતાં પણ અધિક કલ્યાણકારક છે. સ્વભાવસિદ્ધ અર્થાત્ ગુણ-સ્વભાવાનુસાર નિર્મિત કરેલી ચતુર્વર્ણ વ્યવસ્થા દ્વારા નિયત કરવામાં આવેલાં પોતાનાં કર્મો કરવામાં કાઈ પાપ લાગતું નથી. હે કૌન્તેય ! જે કર્મ સહજ છે અર્થાત્ ગુણ, કર્મ, વિલાગાનુસાર નિર્મિત થઈ ગયાં છે, એ સહિષ હોય તો પણ એને (કાર્ય) ન ઠાડવો જોઈએ.

કારણ કે સંપૂર્ણ આરંભ અર્થપૂર્ણ ક્ષેત્રોગ (કોઇને કમ) દોષથી વ્યાપ્ત રહે છે, જેમ કે, કુમારથી આગ ક્ષેત્રાયલી રહે છે.

પ્રત્યેક વ્યવસાય સંસ્થાની સાથે છલ-કપટ સહિત બનીને કરેલાં જોઇએ. તથા જે પોતાને હક હોય એને લેવો, બીજાઓના હક ને જુલથી પણ આવો જાય તો ન લેવો, કિન્તુ હકદારને તો પાછો દઇ દેવો જોઇએ.

વર્તમાન સમયમાં લૌકિક વ્યવહારનો વ્યાપાર એક પ્રધાન અને મહત્વપૂર્ણ અંગ છે. કારણ કે સંસારની આવશ્યકતાઓ એટલી વધી ગઈ છે કે વ્યાપાર સિવાય લૌકિક વ્યવહાર ચાલી શકતો નથી. અને પ્રાયઃ પ્રત્યેક વ્યવસાયની અંદર વ્યાપાર કોઇને કોઇ રૂપમાં ઘુસી જ ગયો છે. એટલે એ ગુરુતર ઉત્તરદાયિત્વનું કર્મ છે. વ્યાપાર કરનારાઓએ પોતાનો વ્યવહાર અત્યંત શ્રેષ્ઠ રાખવો જોઇએ. જુગાર, સદા આદિ અનુત્પાદક અર્થાત્ જેનાથી સમાજની કોઈ પ્રકારની સેવા નથી થતી, એવા, વિના પરિશ્રમે ધન કમાવાની લાલસાવાળા વ્યવસાય-વ્યાપાર ન કરેલા. જે વ્યાપારથી સમાજની કોઈ આવશ્યકતા કોઇને કોઈ પ્રકારે પુરી થતી હોય એવું કાર્ય કરવું જોઇએ. યથા-શક્તિ બીજાની પૂંજ પર વ્યાપાર ન કરવાનું ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ. પરંતુ જે આવશ્યકતાવશ બીજા પાસેથી પૂંજ લેવી પડે તો એને વ્યાજસહિત કૃતગતાપૂર્વક પાછી દેવા માટે સદા ચિન્તિત તથા તૈયાર રહેવું જોઇએ. બીજાના કરજ માટે બેદિકર થવાનો સંકલ્પ ચિત્તમાં ક્યારેય ન થવો જોઇએ.

જે બીજાનો વ્યાપાર કરવામાં આવે, એનાં માપ-તોલ તથા બાવદિમાં પુરે દેવું, કોઇની આતુરતા અને નિર્બલતાનો જુલ ન

ઉઠાવવો અને પોતાની સદ્ગતિનો દુરુપયોગ કરીને બીજાને હાનિ પહોંચાડવાનો કામ ન કરવું જોઈએ. જેવી રીતે કામ કરવાનો લવન કરવાથી જોઈએ હાનિ પહોંચે છે એ બાદિ. આવા કામો વ્યાપાર કરતી વખતે સર્વાર્થભાવ ન ભૂલવો જોઈએ. અર્થાત્ ચિત્તામાં એ ભાવ સદૈવ રાખવો જોઈએ કે ખરીદનાર, વેચનાર, દલાલ, મંજુર આદિ સર્વમાં એક જ પરમાત્મા વ્યાપક છે. સર્વને પોત-પોતાની યોગ્યતાનુસાર એના પરિશ્રમનો હક મળવો જરૂરી છે. બીજાનો હક છીનવીને અથવા બીજાને હાનિ પહોંચાડીને સ્વર્ણ અનુચિત લાભ ઉઠાવવાથી સમષ્ટિરૂપ પરમાત્મા ક્યારેય પ્રસન્ન થતા નથી.

આપાદાન - લોકોને જ્ઞાન આપવાનો આપનારના ચિત્તામાં રાસપ્રો જોઈએ. અને એને શક્તિ-યુક્તિ અને સદૈવવહારપૂર્વક સારી રીતે કરવાથી જે લાભ પ્રાપ્ત થાય એને પોતાનો હક સમજીને એમાં સંતુષ્ટ રહેવું જોઈએ.

જે, કાષ્ટ કારિગરીનો તથા કાષ્ટ અન્ય પ્રકારનો કરાવ કરતા હો, તે એમાં પણ સત્યતાનો વર્ણવ રાખવો આવશ્યક છે, જે કામને જે સમયે પૂરું કરી દેવાની જવાબદારી ઉઠાવી હોય એને કરાવ પ્રમાણે સારી રીતે પૂરું કરવું જોઈએ, પણ તુટી ન રાખવી જોઈએ. જે નોકરી કરે તો માલિકનું જે કામ પોતાને શિર હોય એને સ્વર્ણ પોતાનું સમજીને સારી રીતે સંપાદન કરવું એ પોતાનું પરમ કર્તવ્ય સમજવું જોઈએ. એમાં આલસ્ય, ઉદાસિનતા, પ્રમાદ યા ઉપેક્ષા ક્યારેય ન કરવી જોઈએ. જે ચિજ પોતાની જવાબદારીમાં થી તોળામાં સુપ્રત હોય એમ પુરી

શ્રીવૃંદાવલીમાં રાખવી, કામરે યાગ્યમત ન કરવી, માલિકની કામ
વસ્તુ એની આજ્ઞા સિવાય સ્વયં પોતાના કામમાં ન લેવી, જે
કામનું વેતન લેવામાં આવે એને પુરૂં કરવાનું સદા ધ્યાનમાં
રાખવું જોઈએ.

પ્રત્યેક વ્યવસાયમાં કામને વખતે ગરખાં, ખેત્ર, પ્રમાણ આદિ
વ્યર્થ કાર્યોમાં અથવા નિશ્ચિત બનીને થોડા પણ સમય નિરર્થક
ગુમાવવો ન જોઈએ અને એને સમજીને સદા એનો સદુપયોગ
કરવો જોઈએ.

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ સ્થો નૈસ્કૃતિકોઽલસઃ ।

વિષાદી દીર્ઘમૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥

—ગી० અ० ૧૮-૨૮

અર્થ—અયુક્ત અર્થાત્ મન લગાડીને અથવા ચિવટથી કામ
ન કરનાર, અસબ્ય, ગર્વોન્મત, કગાધ કરનાર, ખીબતને નુકસાન
પહોંચાડનાર, આળસુ, અપ્રસન્નચિત્ત, દીર્ઘમૂત્રી અર્થાત્ થોડા વખ-
તનાં કામ માટે ઘણો સમય લગાડનાર તામસી કર્તા કહેવાય છે.

આજીવિકાના નિમિત્તે જે કામ કરવામાં આવે એમાં લાભ
જલે ઓછો હોય યા અધિક હોય પણ ક્યારેય હર્ષ અથવા શોક
ન કરવો જોઈએ; કારણ કે કર્મ કરવું એ મનુષ્યના અધિકારમાં છે
અને એનું ફળ એના અધિકારમાં નથી.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥

—ગી० અ० ૨-૪૭

અર્થ—તારા અધિકાર કર્મ કરવા માત્ર જ છે, ફક્ત ક્યારેય પણ તારા અધિકારમાં નથી. એ માટે ફક્તની આજ્ઞા રાખીને કર્મ ન કરવું અને હારીને કર્મ ન કરવાનો આગ્રહ પણ ન કરવો.

હા, જો કામ કરવામાં પોતાની ક્ષમ પ્રકારની બુદ્ધ અથવા મુદ્દિ હોય તો એનો વિચાર તથા અનુસંધાન અવશ્ય કરતા રહેવું જોઈએ અને એ કામની ઉન્નતિને માટે પુરુષોત્ત્વ ઉત્સાહની સાથે ઉદ્યોગ કરતા રહેવું જોઈએ.

मुक्तसंयोगोऽनहंवादी श्रुत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥

—ગી० અ० ૧૮-૨૬

અર્થ—સંગ અર્થાત્ કળાશામાં જે આસક્તિ નથી રાખતા, અને ‘હું’ અને ‘મારું’ એ અહંકાર નથી રાખતો, કાર્ય સિદ્ધ થાય ના થાય, બન્ને પરિણામના વખતે મનથી વિકારરહિત બનીને ધૈર્ય અને ઉત્સાહની સાથે કર્મ કરે છે એને સાત્ત્વિક કર્તા કહે છે.

જો મુક્તિ અને શક્તિથી સારી રીતે ઉદ્યોગ કરવાથી પણ એ કામમાં સફલતા ન મળે અર્થાત્ એ કામ લાભદાયક ન હોય તો સમજી લેવું જોઈએ કે, મારામાં એ કામની યોગ્યતા નથી. આ જીવિકાના નિમિત્તે પોતાની યોગ્યતાનુસાર બીજો વ્યવસાય અધીકાર કરી લેવો જોઈએ.

જો શક્તિ અને મુક્તિથી પૂરી રીતે કામ કરવા છતાં, એમાં પણ સફલતા ન મળે તો એ સમજીને સતોષ કરી લેવો જોઈએ કે,

આજી અર્થાત પોતાનાં પૂર્વ કર્મ આ રીતનું છે. પોતાની આવશ્ય-
કતાઓને અત્યંત ઓછી કરીને બિશુક સાદું જીવન સ્વીકારીને
એમાં પ્રજ્ઞન રહેવું જોઈએ અને એ સમજવું જોઈએ કે, સંસારના
રજેગુણી ભોગને ત દઇને ઇશ્વરે અત્યંત કૃપા કરી છે. એથી ચિત્તને
સાત્વિક વૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થવાની સહાયતા મળશે. પદાર્થોની અધિકતામાં
ઇશ્વર યાદ નથી આવતા અને સન્માર્ગમાં પણ ચિત્ત નથી લાગતું.
એ રીતનો ભાવ રહેવાથી સાત્વિકી વૃત્તિવાળાઓની સર્વ આવશ્ય-
કતાઓ ઇશ્વર સ્વયં પુરી કરે છે.

અનન્યાશ્રિતવન્તો માં યે જનાઃ પર્યુવાસતે ।

તૈર્વા મિત્વામિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્વહમ્ ॥

—ગી० અ० ૯-૨૨

અર્થ—જે પુરૂષ અનન્ય ભાવથી માફે ચિંતન કરે છે, અને
જે જાગે છે, એ નિત્ય સમત્વ યોગથી યુક્ત પુરૂષોનો યોગ (અપ્રાપ્ત
પદાર્થોની પ્રાપ્તિ) ક્ષેમ (પ્રાપ્ત પદાર્થોની રક્ષા) હું કર્યા કરું છું.

જે કોઈ પુરૂષ પોતાની આજીવિકામાં વિદ્ન ઉત્પન્ન કરે તો
એ વિદ્ન નિવારણનો ઉદ્યોગ તો અવશ્ય કરવો, પરંતુ એ બાધક
મનુષ્યથી વ્યક્તિગત દ્વેષભાવ ચિત્તમાં ન ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ.
કારણ કે સર્વમાં એક જ ઇશ્વર વ્યાપક હોવાથી એ નિશ્ચય કરવો
જોઈએ કે મારાજ કોઈ દોષથી ઇશ્વર એ કામમાં વિદ્ન ઉપસ્થિત
કરે છે. એ વિદ્ન ઉપસ્થિત થતાં, એના નિવારણ અર્થે પોતાનું
કામ અધિક દૃઢતા અને ઉત્સાહથી કરવું જોઈએ. કિન્તુ કો વિદ્ન
પહેંચાડનારાને જદા દેવાને મદદ વ્યક્તિગત હાનિ પહોંચાડવાનો

ઉલ્લેખ ન કરવો. જો કોઈને કોઈની જમીનમાંથી જમીનની જમીન થાય છે, જે બની શકે તો આવકની દૃષ્ટિ પ્રકૃતિ ઓળખવાની પ્રયત્ન દેવલાવને ઓળખે એવી ભલામી માટે કરવી જોઈએ.

૭૬-૮૧ સ્વ. ગાંધી -

માત્ર-પદાર્થોનો ઉપયોગ.

દાન

પોતાની આવકનો ઓછામાં ઓછો દશમો ભાગ પુણ્ય અર્થાત્ લોકોપયોગી કાર્યોમાં અવશ્ય વાપરવો જોઈએ. જે પોતાની આમદાનીની માત્રા અત્યંત અદ્ય હોય તો એ સદાય ન કરવો જોઈએ કે એમાંથી શું અપાય? કિન્તુ જોટલી આવક હોય એનો દશમો ભાગ દઈ દેવો જોઈએ. કારણ કે દાનની યોગ્યતા એની માત્રાપર સમજાતી નથી, પણ દાન દેનારના ભાવપરજ સમજાય છે. અધિક સામર્થ્યવાનને અધિક દાનની જોગ્યતા છે, જોટલી જ ઓછા સામર્થ્યવાનને ઓછી માત્રાના દાનની યોગ્યતા હોય છે. સમાજને માટે બંનેનો એક જ ઉપયોગ થાય છે. જેની પાસે દ્રવ્યોદિક પદાર્થ ન હોય, વિદ્યાબલ, બુદ્ધિ આદિ ગુણ હોય, એ પોતાના એ ગુણોનું દાન કરી શકે છે. જેની રીતે વિદ્વાન અધ્યાપનદ્વારા પોતાની વિદ્યાનો લાભ પહોંચાડી શકે છે, એ રીતે બલવાન પોતાની બલદ્વારા નિર્જાને લયથી બચાવી શકે છે. બુદ્ધિમાન પોતાની સદ્બુદ્ધિની સંસ્મૃતિદ્વારા લાભ પહોંચાડી શકે છે અને જ્ઞાની-પુણ્ય જ્ઞાનોદિક દ્વારા ભોક્ષિને કૃતાર્થ કરીને સંસારને લયથી મુક્ત કરી શકે છે. અભયદાનનો મહિમા સર્વ દાનોથી અધિક છે.

દાન સર્વદા સાત્વિક હોવાં જોઈએ.

દાતવ્યમિતિ યદાનં દીયતેઽનુષ્કારિભે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાનં સાત્ત્વિકમ્ સ્મૃતમ્ ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૭-૨૦

અર્થ—દાન દેવું એ પોતાનું કર્તવ્ય છે, એવો ભાવ મનમાં રાખીને પ્રત્યુપકારની ઇચ્છા ન રાખતાં, અર્થાત્ એ દાનના બદલામાં કોઈ કાર્ય કરાવવાની, કોઈ પ્રયોજનની સિદ્ધિ, માન, કીર્તિ, અથવા જ્ઞા-લોકનાં યા પરલોકનાં કોઈ ફલની ઇચ્છા ન રાખતાં, દેશ, કાલ અને પાત્રને જોધને દાન દેવું એ સાત્ત્વિક દાન કહેવાય છે.

દેશ, કાલ અને પાત્રની મતલબ, જે દેશમાં, જે કાલમાં, અને જે વ્યક્તિને જે પદાર્થની અત્યંત આવશ્યકતા હોય અથવા જેથી એનું કષ્ટ દુર થઈને વાર્તાવિક બનું થતું હોય યા જે પાત્રને દાન દેવાથી એ એનો સદુપયોગ કરીને પોતાનું તથા બીજાઓનું કલ્યાણ કરવાની યોગ્યતા રાખતા હોય, એ પ્રકારનું દાન કરવું જોઈએ. રત્નેશુભી પુરુષોના વિષયભોગની પૂર્તિને માટે રત્નેશુભી પદાર્થોનું દાન દઈને એની વિષયવાસનાઓને ઉત્તેજના દેવી, એ દાનનો દુરુપયોગ છે. એથી ધન, સમય અને પુરુષાર્થની હાનિ ઉપરાંત લોકોનું પણ અનિષ્ટ થાય છે અને આત્મિક ઉન્નતિમાં વિધ્ન પહોંચે છે, કારણ કે કુપાત્રોના દાનથી દુરાચાર અને દુર્ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે અને એ લોક જનતાને પીડા દે છે, એ માટે એને દાન દેનારની તથા સમાજ સર્વની હાનિ થાય છે.

દાન દેવામાં “હું ફઉં છું” એવો ભાવ નહિ રાખવો જોઈએ અને જેને દાન દેવામાં આવે એની અવજા-અપમાન પણ ન કરવા જોઈએ, કિન્તુ દાન શ્રદ્ધા અને નમ્ર ભાવથી દેવું જોઈએ.

દાનથી એ રીતના લાભ છે. એક તો સાંસારિક પદાર્થોના ત્યાગ કરવાથી એમાં મમતા નથી રહેતી. ખીલુ, લોકોની સુખા, તૃષ્ણાદિ શારીરિક વેગો શાન્ત ન હોવાથી, ત્રિવિધ તાપથી પિડિત રહેવાથી, તથા અમાનતાને વશ માનસિક અયોગ્યતા રહેવાથી એ આત્મિક ઉન્નતિ કરી શકતા નથી. એ માટે એ ઋષિઓને દૂર કરવા માટે દાન કરવું એ સર્વનું કર્તવ્ય છે.

આવકનો કસમાંથ ઉપરોક્ત રીતથી દાનમાં દ્રિષ્ટા પછી, જે બચે એમાંથી પોતાના શરીરનું, કુટુંબનું તથા શરીરના અન્ય સંબંધીઓનું તથા જે પોતાને શિરે આવ્યા હોય એનું ભરણપોષણ આદિ કરવામાં ખર્ચ કરવું જોઈએ. પરંતુ એને પણ એક સાત્તિથી જીવન વ્યતિત કરવામાં પ્રવૃત્ત કરવાનો ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ. જ્ઞાનજ્ઞ ખર્ચ, અમીરી, વ્યસનો તથા દેખાવમાત્રના કામોમાં ખર્ચ કરવાને માટે પોતાની તથા પોતાની ઉપર નિર્ભર રહેવાવાળાની પ્રવૃત્તિ યથાશક્તિ ન થવા દેવી જોઈએ. કારણ કે જ્ઞાનજ્ઞ ખર્ચ કરવાનો કાંઈને પણ હક નથી. એક તરફ તો લોકોની આવશ્યકતાઓ પણ પુરી ન હોય અને ખીજી તરફ અમીરીમાં જ્ઞાનજ્ઞ ખર્ચ કરવામાં આવે, એ બીજાનો હક મારવા બરાબર છે અને તે માટે એ પાપ છે.

સાધારણ આવકવાળા લોકોએ કાંઈને કાંઈ બચાવવાનો પ્રયત્ન આવશ્યક કરવો જોઈએ, કે જે મમયપર કામ આવે અને પુણ જમીન જતાં વ્યાપાર કરવામાં સહાયતા મળે. જેની આવક સારી હોય, એણે પણ બચત કરીને પુણ વધારતા રહેવું જોઈએ. સારાંશ એ કે એકત્રિત થયેલી પુણનો પણ સદ્વ્યયોગ થવો જોઈએ. એ એકત્રિત થયેલી પુણથી ઉદ્યોગ, વ્યવસાય, વ્યાપાર આદિ કરીને સાધારણ

લોકોને એમાં સગાડવાનો પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઈએ. ઇશ્વર જે ધન દે છે એ સદુપયોગને માટે દે છે, ફરપયોગને માટે ના લોભ કરવા-પુણ્યનામાં ભરી રાખવાને માટે નથી દેતા. જે લોક ધનનો સદુપયોગ ન કરતાં અપવ્યય કરે છે, અથવા એને નિરર્થક સાચવીને જમા કરવા માટે વધાર્યે જાય છે એ ફરી ધન મેળવવાનો અધિકાર ખોઈ બેસે છે, કારણ કે ઇશ્વરના ધરમાં ઇન્સાફ છે.

શરીરથી કરવામાં આવતા અન્ય સર્વ બ્યવહાર પણ સાત્ત્વિક હોવા જોઈએ.

સાત્ત્વિક કર્મ

નિયતં સક્કરહિતમરામદ્વેષતઃ કૃતમ્ ।

અફલપ્રેક્ષુના કર્મ યત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૮-૨૩

અર્થ—પોતાના વર્ણાશ્રમ મુજબ નિયત કરેલાં અથવા સ્વયં સ્વીકાર કરેલાં, શરીર સંબંધી પ્રત્યેક કર્મ ‘હું કરું છું’ યા ‘મારા જ કરવાથી થાય છે’ એ પ્રકારના અહંકાર વિના તથા રાગ દ્વેષ અર્થાત્ ઉંચા દરજ્જાના કામમાં અત્યંત પ્રીતિ અને નીચા દરજ્જાના કામમાં ધૂણાનો ભાવ છોડી દઈને ફક્તની આસાંકત અર્થાત્ કર્મનું મુલ્ય પ્રાપ્ત કરવાના જ ભાવથી, અથવા કોઈ પ્રકારની વિશેષ સ્વાર્થ-સિદ્ધિને માટે જ ન કરતાં, પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને કરવું જોઈએ.

જે કામનો ઉપરોક્ત રીતિથી કર્તવ્ય સમજીને સ્વીકાર કર્યો હોય, ચાહે એ કામ આજીવિકાનું હોય યા અવૈતનિક, પણ એને દૃઢ ધારણા અને ઉન્સાહની સાથે કરવું જોઈએ.

શરીરનું વધુ
દેવદિગ્ગજગુરુમાહાપૂજન, શ્રીચંદ્રાવલોકન

બ્રહ્મચર્યમર્દિસા ચ શરીરં તપ ઉચ્યતે ॥
—ગી. ૪. ૩૬-૩૮

અર્થ—દેવતા, બ્રાહ્મણ, ગુરુ તથા બુદ્ધિમાન પુરુષોનું પૂજન, પવિત્રતા, સરસતા, બ્રહ્મચર્ય અને અર્દિસા એ શરીરનું તપ કહેવાય છે.

દેવ-પૂજન-માતા-પિતા અને જેમાં દેવી સંપત્તિનો ગુણ તથા સાત્ત્વિક વૃત્તિની વિશેષતા હોય એ પુરુષ અને સ્ત્રીને મોટી પતિ-એ પ્રત્યક્ષ દેવ છે—એનાં યથાચોગ્ય સત્કાર કરવો તથા સેવા-સુશ્રુષા આદિથી પૂજન કરીને પ્રસન્ન રાખવો તથા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, ગણેશ, સૂર્ય, દેવી આદિ પરોક્ષ દેવતા, જેમાં પોતાની શ્રદ્ધા હોય, એનું સાત્ત્વિક લાવધી પૂજન-અર્ચન કરવું જોઈએ.

બ્રાહ્મણ-પૂજન—ગીતામાં વર્ણવેલા પોતાના કર્તવ્ય મુજબ વ્યવહાર કરનારા બ્રાહ્મણોનો આદર-સત્કાર કરવો તથા સેવા-સુશ્રુ-
ષાથી એને પ્રસન્ન કરવા જોઈએ.

બુદ્ધ તથા પ્રાણી-પૂજન—સત્ય જ્ઞાનના દેનારા ગુરુ અને બુદ્ધિમાન પુરુષોનો આદર-સત્કાર કરવો તથા સેવા-સુશ્રુષા આદિથી એને પ્રસન્ન કરવા જોઈએ.

શૌચ—શરીરને સ્નાન, મંજળન, સ્વચ્છ વસ્ત્રાદિથી શુદ્ધ રાખવું તથા ઇન્દ્રિયોનો વ્યવહાર શુદ્ધ રાખવો અર્થાત આંખોથી એવું દ્રશ્ય ન જોવું કે જેથી મનના લાવ દુષિત બનીને ખરાબ કર્મો તરફ પ્રવૃત્તિ થાય. કાનોથી એવા શબ્દ ન સાંભળવા, જીભાથી એવા પદાર્થ ન ખાવા,

નાસિકાથી એવા પદાર્થ ન સૂંધવા તથા ત્વચાથી એવી વસ્તુ-
ઓનો સ્પર્શ ન કરવો કે જેથી ચિત્તની ચચળતા વધીને અધોગતિ
તરફ ઝુકાવ થાય. એ સીતે કમિન્ડોના અધ્યક્ષના મહિમને પણ
સમજ લેવી જોઈએ.

અભિમાન (સરલતા)—શરીરમાં વહલાવ, ગુમાન તથા
અભિમાન ન રાખતા, સીધો અને સરળતાનો વર્તાવ કરવો અને
એવા હાવભાવ અર્થાત્ એણે એ ન કરવી કે, જેથી બીજાના ચિત્તમાં
વિદ્વેગ ઉત્પન્ન થાય અને પોતાનું અંતઃકરણ પણ મલિન થાય.

અભિમાન—પોતાની સ્ત્રી ઉપરાંત પારકી સ્ત્રીની સાથે અથ-
મ્ પ્રેમમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનો સંગ ન કરવો તથા પોતાની સ્ત્રીની
સાથે પણ નિયમાનુસાર જ સંગ કરવો, એ સાચું ધર્મચર્ય છે.

અહિંસા—શરીરના કોઈ પણ અંગથી કોઈ પ્રાણીને માનસિક
તથા શારીરિક કષ્ટ ન પહોંચાડવું એ અહિંસા છે.

વાણીનું તપ

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाम्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥

—મી० અ० ૧૭-૧૫

અર્થ—સ્વયં પોતાને તથા અન્ય લોકોને જે વચનોથી વિદ્વેગ
ઉત્પન્ન ન થાય અર્થાત્ જેમાં અગ્નિવલતા, અપમાન, બાંધ, વક્તા-
ભય અને ઉપાક્ષલ આદિનો ભાવ ન હોય, એવાં સત્ય, પ્રિય અને
હિતનાં વચન બોલવાં અને પડન-પાડન એ વાણીનું તપ છે.

જે વાક્યોમાં સત્યતા, પ્રિયતા તથા હિત ત્રણે ગુણો હોય—એવાં જ

વાક્ય બોલવાનો અભ્યાસ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જો કારણ-વશ કોઈ અવસર પર ત્રણે ગુણોવાળાં વચનો બોલવાનો સંભવ ન હોય અથવા ત્રણે ગુણોનો પરસ્પર વિરોધ હોય તો એ સમયે હિતને સર્વથી અધિક મહત્વ દેવું જોઈએ, કારણ કે હિતની વાત જો કોઈ સમય સત્ય યા પ્રિય ન પશ્ય હોય તો એથી કોઈ હાની થઈ શકતી નથી અને અહિતની વાત જો સત્ય અને પ્રિય હોય તો પશ્ય એથી લાભ થઈ શકતો નથી. એટલે પ્રધાન લક્ષ્ય હિત પર રહેવું જોઈએ. સર્વનાં હિત કરવાકરો અંતમાં સત્ય અને પ્રિય થઈ જ ન્યય છે.

એ તોળોને શ્રદ્ધાપૂર્વક, કર્તવ્ય સમજીને કરવાં જોઈએ. સત્કાર, માન, પૂજા, કીર્તિ, અર્થપ્રાપ્તિ આદિ સુખોના ફોનોની ઈચ્છાથી રહિત બનીને, છત્ર કપટ છોડી દધને, સરલ હૃદયથી કરવાં જોઈએ.

એ પ્રકારના વાસ્તવિક તપથી અતિરિક્ત પોતાના શરીરને કષ્ટ દધને તથા બીજાને હાનિ પહોંચાડવા માટે કોઈ પ્રકારનું તપ ચા અનુદાન કદાપિ ન કરવાં યા કરાવવાં જોઈએ. એવાં તામસી કર્મ અત્યંત નીચે પાડી દેનાર હોય છે, એ પહેલાં જ કહેવાઈ ગયું છે.

શરીરનાં કર્તવ્યનું સારી રીતે પાલન કરવા માટે સદ્વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા રહે છે, જેથી સાત્ત્વિક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય. એ સદ્વિદ્યા સત્શાસ્ત્રોનાં વાંચનથી અને સત્પુરુષોના સત્સંગથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ માટે જે પુરુષોને શાસ્ત્રના અધ્યયનની યોગ્યતા હોય એ એનું અધ્યયન તથા સત્સંગ પશ્ય કરે અને જેમાં શાસ્ત્રાધ્યયનની યોગ્યતા ન હોય એ સત્સંગ અવશ્ય કરે. સંગથી મનુષ્ય ઉન્નતિ કરે છે, અને સંગથી જ પડે છે. એ માટે સત્વગુણી પુરુષોની સંગતિ સદૈવ કરવી જોઈએ અને રજઃગુણી-તમોગુણી પુરુષોની સંગતિથી અંતરે અંતરે દૂર રહેવું જોઈએ.

ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ. રજોગુણી-તમોગુણી પુરૂષોના સંગથી ખચવું એ સર્વથા કઠિન છે. એ માટે એના સંગમાં આસક્તિ અથવા અત્યંત પ્રીતિ ન રાખવી જોઈએ.

નૈમિત્તિક વ્યવહાર

કોઈ વિશેષ અવસરે, યા કોઈ વિશેષ લાવનાથી, કરવામાં આવતા વ્યવહાર, જેવા કે, જન્મ, વિવાહ, માનવૃદ્ધિ, ઇનામાદિ આનંદના અવસરોપર કરવામાં આવતાં કૃત્યો, મૃત્યુ સમયે ધાર્મિક અને સામાજિક કૃત્યો તથા પવોત્સવોપર યા વિશેષ પૂણ્ય કીર્તિ અથવા માનને અર્થે કરવામાં આવતાં તીર્થવ્રત તથા અન્ય ધાર્મિક કૃત્ય એ નૈમિત્તિક વ્યવહાર છે.

એ નૈમિત્તિક વ્યવહારોમાંથી એજ વ્યવહાર કરવા જોઈએ, કે જે કરવાની પોતાની શક્તિ અને યોગ્યતા હોય તથા જેના પ્રતિ પોતાની હાર્દિક શ્રદ્ધા હોય અને જે કરવાથી અન્ય કર્તવ્યોમાં કોઈ પ્રકારની ત્રુટી ન થતી હોય. શક્તિ વિના કે શ્રદ્ધા વિના, કેવલ લોકદેખાવને માટે અથવા ભોક્તી દેખાદેખીથી એમ કરવું એ કેવળ દંભ છે અને એથી આત્મિક ઉન્નતિમાં મોટી હાનિ પહોંચે છે. જે વ્યવહાર પોતાની શક્તિની અનુકુળ શ્રદ્ધાથી કરવામાં આવે એ પણ સત્શાસ્ત્રોની વિધિઅનુકુળ સાત્ત્વિક લાવથી કરવો જોઈએ. શાસ્ત્રનિષિદ્ધ વિધિથી તથા રજોગુણી-તમોગુણી લાવથી કદાપિ નૈમિત્તિક વ્યવહાર ન કરવો જોઈએ.

પુત્રજન્મ, પુત્રી-પુત્ર વિવાહ, માનવૃદ્ધિ તથા ઇનામાદિના હર્ષમાં વિહ્વલ થઈ જવું તથા એ હર્ષના આવેશમાં પોતાના સામર્થ્યથી બહાર મોટા-મોટા રજોગુણી ઉત્સવ તથા રજોગુણી-તમોગુણી

લોકોની દેખાદેખી તથા રૂઢિઓને વશવર્તીને કરવામાં સમય, ધન, તથા પરિશ્રમનો અપવ્યય થાય છે અને મનમાં અત્યંત વિક્ષેપ થાય છે. એમાં લાલ કોઈ પણ પ્રકારનો નહિ, કિન્તુ પરિણામ મહા દુઃખ-જનક અને ભયંકર આવે છે. કારણ કે જે કારણોથી હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે એ અનિત્ય અર્થાત્ નાશવાન હોય છે. જ્યારે એ હર્ષોત્પાદક કાર્યોનો વિયોગ થાય છે, ત્યારે એની પ્રાપ્તિ થવાથી જેટલો અધિક હર્ષ મનાયો હોય છે, એટલું જ અધિક તથા એથીપણુ કંઈ ગાળું ઝાઝું દુઃખ એના વિયોગ વખતે થાય છે.

એ રીતે કોઈ આપત્તિ તથા પોતાના યા પોતાના આત્મીયોનાં શરીરમાં રોગાદિક હોવાની ચિન્તામાં ડૂબી જવું ન જોઈએ, તથા વ્યા-કુલ જનીને એના નિવારણને માટે મોહમાં ફસાઈને ન કરવા યોગ્ય કાર્ય ન કરવાં જોઈએ, પોતાની શક્તિથી અધિક વ્યય કરીને દિન-રાત એ ફિકરમાં મગ્ન રહીને પોતાનાં સર્વ કર્તવ્યકર્મ ન ભૂલી જવાં જોઈએ. હા; પોતાના સામર્થ્યાનુસાર આપત્તિ ટાળવાનો તથા રોગનિવૃત્તિનો ઉપાય શાન્તિ અને ધૈર્ય પૂર્વક અવશ્ય કરવો જોઈએ. પરન્તુ પોતાનાથી અધિક સામર્થ્યવાનની દેખાદેખી એમાં પણ ન કરવી જોઈએ. કારણ કે, આપત્તિ, રોગ આદિ પણ પોતાના પુર્વ કર્માનુસાર અદૃષ્ટ કારણોથી થાય છે અને એ અદૃષ્ટ કારણોને મોટા અને નાના સૌ વશ રહે છે.

કોઈ આત્મીયના મૃત્યુપર શોક કરીને ચિન્તને દુઃખિત ન કરવું જોઈએ. કારણ કે મૃત્યુ અનિવાર્ય છે. જેટલી જેની આયુષ્ય હોય છે એટલી જ ભોગવી શકાય છે. લાંબી મુદત મુખી શોક રાખવાના રિવાજથી સર્વને દુઃખ થાય છે. એથી ન તો મરનારને,

ન શોક કરનારને અને ન અન્ય કોઈને કાંઈ લાભ થાય છે. શોકથી તો આત્મિક અવનતિ થાય છે.

મૃતકના પછી ભોજનાદિક પ્રેત-ક્રિયાઓનું જે રીતે શાસ્ત્રમાં વિધાન કરવામાં આવ્યું છે એટલી જ કરવી જોઈએ. એથી અધિક માત્રામાં તથા અધિક સમારોહથી કરતાં રજોગુણી-તમોગુણી ભાવોની પ્રબળતા ઘટી જાય છે. એથી મૃતાત્મા તથા સ્વાત્મા બન્નેને અત્યંત કલેશ થાય છે.

તીર્થ, વ્રત તથા પર્વાદિના સમયે દાન આદિ પણ સ્વ સામર્થ્યથી અધિક, માન, કીર્તિ તથા સ્વર્ગાદિ ફલપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી કરવું, એ રજોગુણી, તમોગુણી વ્યવહાર છે.

નૈમિત્તિક વ્યવહારોને વિચાર્યા વિના પોતાની શક્તિથી અધિક કરવાથી સર્વ આયુષ્ય, એ કામોમાં તથા એના નિમિત્તે દ્રવ્યોપાર્જન કરવામાં, વીતી જાય છે. એથી પોતાના વાસ્તવિક શ્રેય-સાધનનો અવકાશ જ નથી મળતો. વસ્તુતઃ આ મનુષ્ય દેહ શ્રેય-સાધનને માટે જ પ્રાપ્ત થઈ છે; નહિ કે એ આડંબરોમાં પુરી કરવા માટે.

કોઈ પણ કર્મ કરતાં પહેલાં એ વાતનો સારી રીતે વિચાર કરી ભેવો જોઈએ કે આ કામનું પરિણામ શું આવશે, આના કરવામાં કેટલી શક્તિ લાગશે, અને એટલી શક્તિ સ્વયં પોતાનામાં છે કે નહિ, એ કર્મથી કોઈ પીડા યા દુઃખ સ્વયં પોતાને યા બીજા કોઈને તો નહિ થાય, તથા એના સંપાદનમાં અપરિમિત પગથિયાં ને નહિ, માટે ? જાણું કે એવો વિચાર કર્યા વિના જે કર્મ કરવામાં આવે એ રાજસી અને તામસી કર્મ થાય છે.

યત્તુ કામેષ્ણુના કર્મ સાહંકારેણ વા પુનઃ ।

ક્રિયતે બહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૮-૨૪

અનુબન્ધં ક્ષયં હિંસામનવેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ।

મોહાદારમ્બયતે કર્મ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥

—ગી૦ અ૦ ૧૮-૨૫

અર્થ—કલાશાની ઇચ્છા રાજનાર, અહંકારયુક્ત મનુષ્ય અતિ પરિશ્રમ (અતિ પ્રયાસ) થી જે કર્મ કરે છે એને રાજસ કહે છે. તથા મોહથી એ વાતોનો વિચાર ક્યાં વિના જે કર્મ કરવામાં આવે છે, કે આગળ એનું પરિણામ શું આવશે, પોતાનું સામર્થ્ય છે કે નહિ અને એમાં હાનિ અને હિંસા (દુઃખ યા પીડા) થશે યા નહિ—એ રાજસ કહેવાય છે.

શરીરના સર્વ વ્યવહાર પોતાના સામર્થ્ય તથા પરિસ્થિતિ મુજબ કરવામાં જ સંતુષ્ટ રહેવું જોઈએ. બીજાની દેખાદેખી કરીને, પોતાના સામર્થ્યથી વધીને શરીરના વ્યવહાર કરવાથી દુઃખ જ થાય છે. પોત-પોતાના પૂર્વ કર્માનુસાર કોઈને અધિક ભોગ સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈને ઓછી ; કોઈની અધિક પ્રતિષ્ઠા થાય છે અને કોઈની ઓછી; પોતાનાથી અધિક ધનવાનો તથા અધિક પ્રતિષ્ઠિતોની દેખાદેખી, ખાન-પાન, વસ્ત્રાભૂષણ અને શરીર તથા ઇન્દ્રિયોના ભોગ્ય પદાર્થોનો નિત્ય—નૈમિત્તિક વ્યવહાર કદાપી ન કરવો જોઈએ. હિન્તુ પોતાના સામર્થ્યાનુસાર જ સર્વ કામ કરવું જોઈએ. વાસ્તવમાં સુખ તો ધનવાનોને પણ સાદા જીવનમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. એણે પણ

યથાશક્તિ સાદા જીવનનો સ્વીકાર કરવો ઉચિત છે. પરંતુ જે ધનાઢ્ય નથી, એને માટે ધનાઢ્યોની ઝરાખરી કરીને, શરીરને અમીરીમાં રાખીને તથા મોટાં મોટાં નૈમિત્તિક કાર્ય કરીને પોતાની ઇજ્જત વધારવાનો મિથ્યાડંખર કરવો, એ મોટો દંભ છે. એથી પતન થાય છે અને કર્તવ્યથી વિમુખતા થાય છે. વિચારની સાથે જોવામાં આવે કે ધનાઢ્યોના અધિક સાંસારિક વૈભવ સુખ અને સાધારણ લોકનું જોઈતું સુખ એકસમાન જ મિથ્યા અને નાશવાન છે.

શરીરનો ગર્વ કદાપી ન કરવો જોઈએ. કારણ કે શરીર ગર્વ કરવાની વસ્તુ નથી. એ એક હાડ-માંસ-ફિરમય પિંડ છે. એમાં પવિત્ર અને સારો પદાર્થ નાખવાથી પણ ગદો-મલરૂપ-ખતી જાય છે. બાહ્ય અને યુવાવસ્થામાં એ સુંદર તો પ્રતિત થાય છે, પરંતુ એ મુન્દરતા કેવલ નકલી છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં એનો નાશ થઈ જાય છે અને મૃત્યુપશ્ચાત્ એના સ્પર્શથી પણ પાતક લાગે છે. એ રીતે શરીરનું બલ, ઔશ્વર્ય, ધન, કુલ અને પદ આદિ દેખાવમાત્ર અને અસ્થાયી છે. જ્યારે રોગાદિ, વૃદ્ધ અવસ્થા યા મૃત્યુ આવે છે, ત્યારે એ સર્વ નિર્રથક થઈ જાય છે અને કોઈ કામમાં આવતા નથી. એ માટે પોતાના શરીરને ઉંચ સમજી, ગર્વ યા અહંકાર કરવો તથા ખીજને હલકા યા નીચા સમજીને ધૃણા યા તિરસ્કાર કરવો એ મહા ભારી અનર્થ કરવા સમાન છે. કારણ કે, શરીર પોતાનું અથવા પારકાનું, એજ પંચ ભૂતોનું બનેલું છે અને એમાં કોઈ પ્રકારનો અંતર નથી. શરીરથી સખંધ રાખનારા સર્વ પદાર્થ યા ગુણ અસ્થાયી, ક્ષણ-ક્ષણમાં પરિવર્તિત થનારા તથા પરિણામમાં દુઃખદાયક હોય છે. એ

માટે એનો ગર્વ કરવો એ મૂર્ખતા છે. જો એકખીજામાં કાંઈ અંતર છે, તો સત્-રજ-તમગુણોની તારતમ્યતાનો જ છે. અર્થાત્ જોમાં સત્વગુણ પ્રધાન છે, એ શ્રેષ્ઠ છે અને જોમાં રજોગુણ-તમોગુણની પ્રધાનતા છે, એ નિઃકૃષ્ટ છે. જ્યાં સત્વગુણ અધિક હોય ત્યાં ગર્વ, અહંકાર, ધૃણા, તિરસ્કાર આદિ લાવેને સ્થાન નથી રહેતું, એ માટે જો પોતામાં સત્વગુણ અધિક હોય તો ખીજાઓની સાથે ધૃણા યા તિરસ્કારનો લાવ ઉત્પન્ન જ ન થવો જોઈએ અને જો સત્વગુણ અધિક નથી, રજ, તમની જ પ્રધાનતા છે, તો તે ઉત્કૃષ્ટતા નથી. એ માટે ખીજાને હીન સમજવાની યોગ્યતા થઈ શકતી નથી.

શરીરપ્રતિ પોતાનાં કર્તવ્યનું પાલન કરવામાં એ સદૈવ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે મનુષ્ય-શરીરનો સત્ય ઉદ્દેશ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ છે. એ માટે શરીરનાં કર્તવ્યો એવાં હોવાં જોઈએ, કે જે આત્માપ્રતિના કર્તવ્યોમાં બાધક ન નીવડે. શરીરના સંબંધના કાંઈ પણ વ્યવહારથી આત્માપ્રતિ પોતાનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરવામાં વિઘ્ન પ્રહોંચતું હોય તો એવો વ્યવહાર કદાપિ ન કરવો જોઈએ. સર્વથી મુખ્ય કર્તવ્ય પોતાના આત્માપ્રતિ છે. ખીજા જેટલાં કર્તવ્ય છે, એ સર્વ એનાં સાધનમાત્ર છે. એ માટે જે વ્યવહાર એના સહાયક હોય એનોજ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એનાથી વિપરિત વ્યવહાર કરવો એ કદા ઉચિત નથી.

ત્રીજું કર્તવ્ય

મનુષ્યનું ત્રીજું કર્તવ્ય પોતાના શરીરના સંબંધીઓપ્રતિ છે, જેની જવાબદારી આ સાંસારિક ખેલમાં પોતાની ઉપર રહે છે, કારણ કે દેહાત્મભાવથી ઉંચે જઈને સર્વાત્મભાવને પહોંચવા માટે એ પ્રથમ પગથિયું છે. તથા વિશ્વ પ્રેમની શિક્ષાને માટે એ પ્રારંભિક પાઠશાળા છે. એમાં સૌથી પહેલો નંબર પોતાનાં માતા-પિતા તથા એના અભાવમાં જે પોતાના ઘરમાં મોટા હોય એનો છે. એનો આદર સત્કાર, માન, સેવા-સુશ્રુષા, ભરણુ-પોષણ, રક્ષણ કરવું અને પોતાનાં સારાં આચરણો દ્વારા એને સદા પ્રસન્ન રાખવા જોઈએ. જે પોતાના પૂજ્યોમાં રજેગુણી-તમોગુણી ભાવોની અધિકતા હોય અને તે જે પ્રતિકુલ જણાય તો વિનિત અને સરલ ભાવથી એને સમજાવવાનો ઉદ્દેશ કરવો જોઈએ. કિન્તુ એના રાજસી—તામસી ભાવોના સન્માનને માટે પોતાના સાત્ત્વિકી વ્યવહારોની અવહેલના કરવી એ ઉચિત નહિ; કારણ કે પુણ્ય બુદ્ધિ પુણ્યોના શરીરપ્રતિ રાખવી એ કર્તવ્ય છે—નહિ કે એના રજેગુણી-તમોગુણી ભાવો પ્રતિ. જે પોતાના સાત્ત્વિકી આચરણોથી એને પોતાના રાજસી—તામસી ભાવોના કારણે વિક્ષેપ થતો હોય તો એમાં પોતાનો દોષ નહિ. દોષ તો એ ભાવોનો છે; પરન્તુ પોતાના રાજસી—તામસી વ્યવહારો દ્વારા પોતાના પુણ્યોનો વિક્ષેપ કદાપિ ન કરાવવો જોઈએ.

પોતે એવો યત્ન કરવો જોઇએ કે એને કોઈ દુઃખ ન થાય. જાણી-
શુઝીને એની અવહેલના કરવી એ ઠીક નહિ.

ખીજો નંબર પોતાની સ્ત્રીનો છે. એનું ભરણપોષણ સારી રીતે કરવું, પ્રીતિનો વ્યવહાર તથા ઉચિત સન્માન કરવું, ક્યારેય દુઃખ ન દેવું, સદા એની રક્ષા કરવી, યથાશક્તિ સુશિક્ષા દેવી, તથા એનાં ધર્મ કર્મ એને સમજાવતા રહેવું, વાસ્તવિક દુઃખોથી બચાવવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવો તથા એનું સાત્ત્વિકી આચરણ બજાવીને એની સાત્ત્વિક ઉન્નતિમાં સહાયક થવું, પોતાના સામર્થ્યાનુસાર વસ્ત્રાભૂષણથી સુસજ્જિત રાખવી, ફાળલ ખર્ચ તથા પોતાના સામર્થ્યથી અધિક વ્યય કરતાં રોકવી, અંધ વિશ્વાસો, મિથ્યા આડંબરો તથા હાનિકારક વ્યવહારોથી બચાવવી જોઇએ. એની સાથે શરીરથી, મનથી તથા વાણીથી ખરાબ વર્તાવ ન કરવો; ઇત્યાદિઃ—સ્ત્રીપ્રતિ આ વાતોનું ધ્યાન રાખવું એ પુરૂષોનો પરમ ધર્મ છે.

ત્રીજો નંબર પોતાનાં પુત્ર-પુત્રીઓનો છે. એ સર્વનું એક-સમાન પાલન પોષણ તથા રક્ષણ કરવું. એ સર્વને પોતાની શક્તિ તથા એની યોગ્યતાનુસાર ધાર્મિક અને નૈતિક સુશિક્ષા દેવરાવવી, એનું શરીર દૃઢ તથા આરોગ્ય બનાવવા માટે પુરો પ્રયત્ન કરવો, વિલાસિતા, ફાળલ ખર્ચ, વ્યસનો, કુસંગ તથા કુમાર્ગમાં ન પડવા પામે, એ વાતની સાવધાની રાખતાં સદા સાત્ત્વિક જીવન બનાવવાના કામમાં તેમને લગાડવાં જોઇએ. બાલકોને વિલાસિતામાં પડવા દેવા, એ પોતાના કર્ત્ત્વથી વિમુખ થવાબરાબર છે. એ માટે પુત્રોને પોતાના વ્યવસાયની તથા પુત્રીઓને ગૃહસ્થીના કામોની અને શ્રદ્ધ—

સિદ્ધપાદિની શિક્ષા દેવી, પુત્ર તથા પુત્રીઓની સાથે સમાન સદ્વ્યવહાર કરવો, કટુ શબ્દ અને ગાળો ન બોલવી, મિથ્યા કાલ્પનિક જ્ઞય દેખાડીને એનું મન કમજોર ન કરવું તથા જીદું બોલવાની આદત ન પાડવી જોઈએ. ખાંડકોનું પાકન-પોપણ તથા રક્ષણનું કર્તવ્ય અત્યંત આવશ્યક અને મહત્વનું છે. એમાં ઉપેક્ષા, ઉદાસિનતા, આળસ યા પ્રમાદ કયારેય ન કરવાં, બાળકો તરફના મોહથી એને સુશિક્ષા દેવામાં તથા સન્માર્ગે ચલાવવામાં ગફલત ન કરવી, મોટાં વસ્ત્રો, શરીરની રક્ષાને માટે પહેરવાની ટેવ પડાવવી તથા ખારીક અને નિર્જાનજતાનાં વસ્ત્રો ન પહેરાવવાં જોઈએ.

પુત્રનાં સાધારણતઃ ૧૬ વર્ષ પુરાં થયા પહેલાં, અને કન્યાનાં સાધારણતઃ ૧૨ વર્ષ પુરાં થયા પહેલાં વિવાહ ન કરવો, કન્યાથી વરની આયુઃ ઓછામાં ઓછી ૩-૪ વર્ષ મોટી અવશ્ય હોવી જોઈએ. કન્યાની પરીક્ષામાં પ્રધાન સાવધાની એ વાતની રહે કે, કન્યા સારી, સુશીલ, આરોગ્ય, શ્રેષ્ઠ ગુણ સંપન્ન હોય, તથા કન્યાના કુલનાં આચરણ પોતાને અનુકુળ હોય, અને ચરિત્ર શુદ્ધ હોય, એ વાતનું અનુસંધાન કરી લેવું જોઈએ. કન્યાના પિતાની આર્થિક સ્થિતિ તથા પ્રતિષ્ઠા આદિનો વિચાર બહુજ ગૌણ સમજવો, તથા દહેજ આદિના આર્થિક લાભપર બિલકુલ જ ધ્યાન ન રાખવું જોઈએ. ત્યાં સુધી કે, દહેજનો પ્રશ્ન વિવાહ-સંબંધમાં આવવો જ ન જોઈએ. વિવાહથી આર્થિક લાભની આશા અત્યંત નીચતાને લાવ છે અને સાત્ત્વિક વ્યવહારથી બિલકુલ વિરુદ્ધ છે.

પુત્રીને માટે સર્વથી અધિક સાવધાની એની જોડતો વર-શોધવામાં કરવી જોઈએ. અર્થાત, ઉંમરમાં વર કન્યાથી ૪-૫ વર્ષ

મેટોં હોય, આરોગ્ય અને દ્રઢ શરીરવાળો હોય, વિદ્યા, શુદ્ધિ, સુશીલતા આદિ ગુણોથી યુક્ત હોય, સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોય તથા એનાં માતા-પિતાનું આચરણ શુદ્ધ હોય. એ પછી વરના પિતાની આર્થિક સ્થિતિ તથા પ્રતિષ્ઠાનો વિચાર કરવો જોઈએ. એ વાતોને જોઈને સત્સંકલ્પની સાથે કન્યા દેવી જોઈએ. કન્યાના વિવાહમાં પોતાના કોઈ પ્રકારનો વર્તમાન યા ભવિષ્યનો આર્થિક સ્વાર્થ અથવા માન-મર્યાદાનો વિચાર કરવો એ ઘોર પાપ છે : એને ઉત્પન્ન પણ ન થવા દેવો જોઈએ. અધિક અવરથાના તથા જેનાં સંતાન મોજુદ હોય એવા ખીજવરને કન્યા ક્યારેય ન દેવી જોઈએ. બાલકોના વિવાહ સંબંધમાં એકમાત્ર લક્ષ્ય એના ભાવિ સુખપર જ રાખવું જોઈએ અને પોતાનો રતિભર પણ સ્વાર્થ સાધવાનું લક્ષ્ય ન રાખવું જોઈએ.

પોતાની લાયકાતથી બહુ ઉંચા દરજ્જાનો સંબંધ બાંધવાની લાલસા ન રાખવી, વિશેષ ધ્યાન પોતાની સમતાનો સંબંધ કરવામાં જ રાખવો જોઈએ. કારણ કે સુખ સમાન સ્થિતિ, સમાન આહાર વ્યવહાર તથા સમાન વિચારવાળા સંબંધમાં જ થાય છે. અસમાન સંબંધમાં લાંબી મુદતને માટે સુખ થતું નથી. સંબંધ કરવામાં પોતાની શક્તિથી અધિક વ્યય ક્યારેય ન કરવો જોઈએ.

વર્તમાન કાળમાં જોવામાં આવે છે કે, અમારા સમાજમાં સ્ત્રીજાતિની મહાન્ દુર્દશા છે. જે દિવસ કન્યાનો જન્મ થાય છે, એ દિનથી એના પ્રાંતની ધૂણાનો આરંભ થાય છે અને ધૂણામાં જ એની બધી આયુષ્ય વ્યતિત થાય છે. આ બહુ ભારે અનર્થ છે. કન્યા અને પુત્રની સાથે વ્યવહાર કરવામાં ભેદ-ભાવ ન રાખવો

જોઈએ. સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્નેનાં સુખદુઃખ એકસમાન સમજવાં જોઈએ. મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, કે પ્રાણિમાત્રનાં સુખદુઃખ પોતાની જ સમાન સમજે.

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પश्यतियोऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

—ગી० અ० ૬-૩૨

અર્થ—હે અર્જુન ! સુખ યા દુઃખ પોતાની જ સમાન જીજ્ઞાસે પણ થાય છે. જે એવી આત્મૌપમ્યેન દૃષ્ટિથી સર્વત્ર જુએ છે, એ સાચો કર્મયોગી મનાય છે.

પણ, સ્ત્રી તો સમાજનું અરધું અંગ છે. જેવો વર્તીવ પોતાના વામઅંગની સાથે કરવામાં આવે છે, એવો જ સ્ત્રીજાતની સાથે કરવો જોઈએ, એ સદ્વ્યવહાર છે. પરંતુ જોવામાં આવે છે, કે એથી વિપરિત સ્ત્રી અન્ય જડ યા ભોગ્ય પદાર્થોની પેઠે એક ભોગની સામગ્રી સમજવામાં આવે છે અને એના માટે કંઈ વાક્ય, જેવાં કે ‘ચંદન, વનિતા’ આદિ રચવામાં આવ્યાં છે, ક્ષત્રતઃ સ્ત્રીની ગણના પુષ્પ-ચંદનની શ્રેણીના જડ ભોગ્ય પદાર્થોમાં કરવામાં આવે છે, એ અપ્રાકૃતિક તથા નિર્દયતાયુક્ત અન્યાય જ નહિ, કિન્તુ ભયાનક આસુરીભાવ છે ; કારણ કે સ્ત્રી વાસ્તવમાં કોઈ જડ પદાર્થ નથી. જે રીતે પુરૂષ એક સચેતન જ્ઞાનયુક્ત પ્રાણી છે, એ રીતે સ્ત્રી પણ છે. ભુખ, તરસ, કામ, ક્રોધ, શોક, મોહ, લોભ, ભય, રોગ, દ્વેષાદિ વેગોની તથા સુખ-દુઃખ, શિત, ઉષ્ણ, માન, અપમાન આદિ દ્વંદ્વોની વેદના જેવી પુરૂષને થાય છે, એવી સ્ત્રીને

પણ થાય છે. આત્મિક ઉન્નતિ તથા ઇશ્વર પ્રાપ્તિમાં જેટલો અધિકાર પુરૂષને છે, એટલો જ સ્ત્રીને છે. સાંસારિક વ્યવહારને માટે જેટલી આવશ્યકતા પુરૂષની છે, એટલી જ સ્ત્રીની છે તથા એ વ્યવહારનું સુધરવું-ગમડવું, જેટલું પુરૂષપર નિર્ભર છે, એટલું જ સ્ત્રીપર નિર્ભર છે. ગાહસ્થ્યને માટે જેટલું મહત્વ પુરૂષનું છે, એથી સ્ત્રીનું કાંઈ અંશમાં ઓછું થઈ શકતું નથી. દેવતાઓથી દેવી તથા પિતાથી માતા ઓછી પુજનીયા નથી હોતી. એવી દશામાં સ્ત્રી તિરસ્કારને પાત્ર કદાપિ નહિ, કિન્તુ સત્કારયુક્ત સદ્વ્યવહારને પાત્ર છે. સંસારની અન્ય સર્વ વાતોમાં સ્ત્રી—પુરૂષની યોગ્યતા એકસમાન છે; કેવળ એટલી પૃથક્તા છે, કે એ સંસારને ગર્ભમાં ધારણ કરે છે. એ વ્યવહારાનુકુળ એના શરીરની બનાવટમાં કાંઈ ફરક રાખવામાં આવ્યો છે. પુરૂષ સુદૃઢ તથા બલવાન હોય છે; સ્ત્રી કામલ, સુકુમાર અને અમલા હોય છે. રમેયુજની પ્રધાનતા હોવાથી એની પ્રવૃત્તિ ચંચળ હોય છે, ધૈર્ય ઓછું હોય છે; જેથી શરીરના વેગ તથા દ્વંદ્વોથી શીઘ્ર જ વિચલિત થઈ જાય છે. એ માટે એ પુરૂષોદ્વારા વિશેષ સાવધાનીથી રક્ષા કરવા યોગ્ય છે. એને સ્વતંત્ર અને અરક્ષિત કદાપિ ન રાખવી જોઈએ. એના વેગ તથા દ્વંદ્વોને શાંત કરીને એને સંતુષ્ટ અને પ્રસન્ન રાખવાની, કુમાર્જોષી બચાવવાની તથા દુરાચારીઓથી સુરક્ષિત રાખવાની આવશ્યકતા છે—નહિ કે ઉદાસિન રહીને અવહેજના કરવી, દુઃખ દેવું, તિરસ્કાર તથા ધૂણા કરવી; વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રીજનતિનો જે તિરસ્કાર થઈ રહ્યો છે, એ સાર્વત્રિકજીવનને બાધક હોવાથી બાધક તથા પરબોધ બનેથી ભ્રષ્ટ દરનાર છે. ગોનાના કર્તવ્યથી વિમુખ તથા સામ્ય ભાવની સર્વથા વિરૂદ્ધ થવાથી પરમાત્માપ્રાપ્તિનો પણ બાધક છે.

ચોથો નંબર એ અનાથ તથા દીન કુટુંબીઓનો છે, કે જે પોતાના આશ્રયમાં હોય. અને જેના પાલન, પોષણ અને રક્ષણ આદિનો ભાર પોતાના ઉપર આવી પડ્યો હોય, એનું પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર યથાયોગ્ય પાલન, પોષણ, રક્ષણ પ્રસન્ન ચિત્તથી કરવું, એનું અપમાન ન કરવું, કિન્તુ એની સાથે પુરેપુરો સદ્વ્યવહાર કરવો જોઈએ. જે કન્યા હોય તો વિવાહયોગ્ય થયા પછી ઉપરોક્ત રીતિથી એનો વિવાહ કરી દેવો જોઈએ. જે બાળક હોય અને પોતાની શક્તિ હોય છતાં એનો વિવાહ ન થાય તો પણ હરકત નહિ. જે મોટી ઉંમરનાં સ્ત્રી—પુરૂષ હોય તો એનો આદરપૂર્વક પાલન, પોષણ, રક્ષણ આદિનો પ્રયત્ન કરી દેવો જોઈએ.

પાંચમો નંબર પોતાના દુરસ્થ કુટુંબીઓનો છે. એની સાથે પ્રેમનો વર્તીવ કરવો, એનાં દુઃખમાં સહાનુભૂતિ રાખવી, પોતાનાં વિદ્યા, ધન, બળ તથા ઐશ્વર્યદ્વારા યથાશક્તિ એની વાસ્તવિક આવશ્યકતાઓને પુરી કરવી તથા વાસ્તવિક કષ્ટોને દૂર કરવામાં સદાયક—સમ્મિશ્રિત થવું જોઈએ.

ચોથું કર્તવ્ય

મનુષ્યનું ચોથું કર્તવ્ય સમાજપ્રતિ છે. સમાજ વાસ્તવમાં એ જ પુરૂષોત્તો એક સમુદાય છે, જેના સામાજિક આચાર વિચાર અને વ્યવહાર સમાન હોય. લિન્ન આચાર વિચાર તથા લિન્ન વ્યવહારવાળા પુરૂષોની સમાજ બની શકતી નથી. સમાજ સંગઠનનું એ જ પ્રયોજન છે, કે લોક-મર્યાદા વિશ્રુંખલ ન થાય. અર્થાત્ પરસ્પરની સહાનુભૂતિ અને એક બીજાના લયથી જનસાધારણ પતન કરાવનારા ખરાબ વ્યવહારોમાં ન પડતાં, શ્રેયસ્કર વ્યવહાર કરતાં કરતાં આત્મિક ઉન્નતિનું વાસ્તવિક કર્તવ્યપાલન કરવામાં સમર્થ થાય. પ્રત્યેક સમાજ પોતપોતાની પરિસ્થિતિની અનુસાર ખરાબ વ્યવહારનો ત્યાગ કરવાનો અને સારો વ્યવહાર વર્તવાનો નિયમ બનાવે છે. એ પ્રમાણે ચાલનારા જ એ સમાજમાં સન્નિહિત થાય છે અને એ નિયમોપર ચાલવાથી મનુષ્ય પોતાની ઉન્નતિ કરતાં કરતાં સુખી થાય છે. એ માટે પ્રત્યેક મનુષ્યને માટે સમાજનું સંગઠન અત્યંત આવશ્યક અને હિતકર છે. પરંતુ સમાજનું એ જ સંગઠન હિતકર થાય છે, જેમાં આચાર-વિચાર અને વ્યવહારોમાં સમાનતા રાખનારી વ્યક્તિઓ સન્નિહિત હોય અને એ સમાજ પોતાના નિયમોમાં સમય અને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ આવશ્યક સંશોધન કરે છે એથી વિપરીત થાય છે એ સમાજ દુષ્પ્રદાયક અને હાનિકારક થઈ જાય છે. એટલે પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, કે એ પોતાને મળતા સામાજિક આચાર, વિચાર અને વ્યવહારવાળા પુરૂષોની સમાજમાં રહે અને એ સમાજની ભલામણને માટે પ્રયત્ન કરે. જે કર્તવ્ય પોતાના દુરસ્થ કુટુંબીઓપ્રતિ પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે, એ જ કર્તવ્ય સમાજપ્રતિ પણ છે. એનું યથાશક્તિ

પાલન કરે, જે સમાજમાં રહે એના નિયમોથી પ્રતિકૂલ વર્તવાં ન કરે, પરંતુ જે એ નિયમોનું પાલન કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય યા એ નિયમ એને હાનિકર પ્રતિત થાય અથવા એ નિયમોના પાલનથી સ્વાત્મા, શરીર અને કુટુંબપ્રતિ જે પોતાનું કર્તવ્ય છે એનું પાલન કરવામાં વિઘ્ન પહોંચે છે. માટે પ્રથમ સમાજથી પ્રેમ-પુર્વક એ હાનિકર નિયમોને બદલાવવાનો પ્રયત્ન કરે, છતાં એ પ્રયત્નમાં જે સફલતા ન મળે તો એ સમાજમાં રહેવાનો આગ્રહ ન કરે, કિન્તુ પ્રેમપુર્વક સ્વયં એનાથી અલગ થઈ જાય; કારણ કે એ સમાજમાં રહીને એના નિયમ પોતાના અંતઃકરણની વિરૂદ્ધ પાલન કરવા એ તો આત્મવિમુખ થવા જેવું છે. અને નિયમ પાલન ન કરીને એમાં રહેવું એ ખરાબર દંભ કરવા જેવું છે; કે જેથી જનસાધારણને મોટો દગો થાય છે. એ માટે એ અત્યંત ભયંકર પાપ છે. એથી ભારે પતન થાય છે. અને સાચા સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જે સમાજમાં રહેવું એના નિયમનું પાલન ન કરવું એ એનાપ્રતિ સ્વકર્તવ્યનો ભંગ કરવા જેવું છે.

વર્તમાન સમયમાં જોવામાં આવે છે કે સમાજની વ્યવસ્થા અત્યંત ખરાબ થઈ ગઈ છે, એ માટે પ્રત્યેક મનુષ્યને વિવશ બનીને આસુરી વ્યવહાર કરવો પડે છે. સમાજના વર્તમાન નિયમોનું યથાવત્ પાલન કરનાર મનુષ્ય સાત્વિકી જીવનનિર્વાહ કરી શકતો નથી. સાત્વિકી જીવનની ઇચ્છા રાખનારા ખુરેશોને યા તો વર્તમાન સમાજના નિયમોનું સંશોધન કરાવીને એને સાત્વિકી બનાવવાની જરૂર છે, યા એથી અલગ થઈને પોતાની સમાન આચાર, વિચાર અથવા વ્યવહારવાળી વ્યક્તિઓની સમાજનું સ્વતંત્ર સંગઠન કરવું ઉચિત છે.

પાંચમું કર્તવ્ય

મનુષ્યનું પાંચમું કર્તવ્ય પોતાના ગ્રામ યા નગરપ્રતિ છે. પોતાના ગ્રામ યા નગરમાં રહેવાવાળાની સાથે પ્રેમનો વર્તાવ કરવો, એનાં દુઃખોમાં સહાનુભૂતિ રાખવી, પોતાનાં વિદ્યા, બુદ્ધિ, ધન, બલ તથા ઐશ્વર્યદ્વારા યથાશક્તિ એની વાસ્તવિક આવશ્યકતાઓને પુરી કરવી તથા એનાં વાસ્તવિક કષ્ટોને દૂર કરીને અને એની વાસ્તવિક ઉન્નતિનાં કામોમાં સદૈવ સહાયક—સંમિલિત થવું જોઈએ.

મહાકવિશ્રી

૭ મોહ્યકર્તા હવે કર્તા પ્રવેશી તરફ છે સંસારી મેષ કરવા,
એનાં હુમ્મોમાં સહિનુભૂતિ રાખવી, પાતનાં વિદ્યા, શુદ્ધિ, ધન, આદિ
તથા ચૈશ્વર્ય દ્વારા યથાશક્તિ એની વાસ્તવિક આવસ્થાઓને પુરી
કરી, એનાં વાસ્તવિક કષ્ટોને દૂર કરવાં તથા વાસ્તવિક સિદ્ધિઓ
દર્શોમાં સદૈવ સહાયક બન્યા સમિતિ થવું જોઈએ.

સાતમું કર્તવ્ય

મનુષ્યનું સાતમું કર્તવ્ય મનુષ્યભાવપ્રતિ પ્રેમભાવ રાખીને જનતાની સેવા કરવાનું છે. પ્રથમનાં છ કર્તવ્યોનું સારી રીતે પાલન કરીને મનુષ્યભાવનાં દુઃખોમાં સહાનુભૂતિ રાખવી, પોતાનાં વિદ્યા, બુદ્ધિ, ધન, બળ તથા ઐશ્વર્યદ્વારા યથાશક્તિ એની વાસ્તવિક આવશ્યકતાઓને પુરી કરવી, એનાં વાસ્તવિક કષ્ટોને દુર કરવાં તથા વાસ્તવિક ઉન્નતિનાં કામોમાં સદૈવ સહાયક અને સમ્મિલિત થવું એમ છે.

૫૪ ૫૫ ૫૬

૫૫ ૫૬ ૫૭

ઉપસંહાર

મનુષ્યનાં ઉપરોક્ત વિશેષ કર્તવ્યો, આત્માપ્રતિ મનુષ્યનું જે કર્તવ્ય છે, એનું પાલન કરવામાં સહાયક છે. એમાં પહેલાં કર્તવ્યોનું સારી રીતે પાલન કરીને ઉત્તરોત્તર વધવું જોઈએ ; પરંતુ તેમાં જે કોઈ કર્તવ્ય, કોઈ અવસરપર આત્માપ્રતિ પોતાના કર્તવ્યથી વિરૂદ્ધ હોય એ કદાપિ ન કરવું જોઈએ. ભલે એ લૌકિક દૃષ્ટિએ કેટલું પણ મહત્વનું યા ધર્મયુક્ત કેમ ન હોય ! સાધારણતઃ વિશ્વપ્રેમ સંસારભર સાથે રાખવો જોઈએ. દ્રેપ-ભાવથી કોઈ પ્રાણીને હાનિ ન પહોંચાડવી જોઈએ

ॐ તત્ સત્

સમાપ્ત

